

Kozłowski, Janusz K.

Górny paleolit w krajach zakaukaskich i na Bliskim Wschodzie. Cz. 2, Periodyzacja górnego paleolitu zachodnich krajów zakaukaskich

---

Światowit 33, 7-47

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz K. Kozłowski
Instytut Archeologii UJ

GÓRNY PALEOLIT W KRAJACH ZAKAUKASKICH I NA BLISKIM WSCHODZIE *

CZ. II. PERIODYZACJA GÓRNEGO PALEOLITU ZACHODNICH KRAJÓW ZAKAUKASKICH

I. STAN BADAŃ I OGÓLNE UWAGI O GEOCHRONOLOGII GÓRNEGO PALEOLITU KRAJÓW ZAKAUKASKICH

Większość górnopaleolitycznych stanowisk zachodnich krajów zakaukaskich została przebadana jeszcze w okresie pionierskich poszukiwań L. Kozłowskiego i R. R. Schmidta¹, a następnie S. Krukowskiego². Wspomnianym badaczom, a przede wszystkim archeologom polskim, zawdzięczać należy, że badania te, choć prowadzone przed prawie 60 laty, zachowały jednak poważną wartość dokumentacyjną, a ścisłością obserwacji stratygraficznych przewyższały nawet badania z lat trzydziestych prowadzone przez G. K. Nioradze. W tym pierwszym okresie przebadano stanowiska w grotach: Sakażia (koło Kutaisi), Gwardżyłas-kłde (okolice Rgani), Dewis-chwreli (pod Charagouili), Bniele-kłde (okolice Rgani), Chergulis-kłde (okolice Wacze-wi), Taro-kłde (okolice Szukruti) i w tzw. jaskini Uwarowa (okolice Mocameti).

Drugi okres badań na tym terenie przypada na lata dwudzieste i trzydzieste, wiążąc się z aktywnością G. K. Nioradze. Niestety, poziom tych badań i ich opracowań monograficznych wyraźnie odbiega od ówczesnego poziomu nauki europejskiej. Powodował to brak obserwacji sedymentologicznych i szczegółowej stratygrafii. Rozkopano wówczas ponownie jaskinię Sakażia

* J. K. Kozłowski, *Górny paleolit w krajach zakaukaskich i na Bliskim Wschodzie. Cz. I. Geochronologia i zagadnienie początków górnego paleolitu*. W: *Problemy Archeologii Bliskiego Wschodu*. Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN w Krakowie, Kraków 1970, s. 121—142.

¹ M. Ebert, *Südrussland in Altertum*, Bonn 1925, s. 27.

² S. Krukowski, *Peščera Gwardzilias-kłde v Rgani*, „Izvestija Kavkazkogo Muzeja” t. 10, 1916, s. 253 - 259.

(pod Kutaisi)³, Dewis-Chwreli (pod Charagouili)⁴ i in. Pod koniec tego okresu przebadano osady nawisu w Mgwimewi (okolice Cziatury)⁵.

Ostatni okres to lata powojenne, kiedy najpoważniejsze zasługi dla badań nad paleolitem omawianego terenu położyli N. Z. Berdzeniszwili [Kiładze], A. N. Kałandadze i D. M. Tuszabramiszwili. Badacze ci rozpoczęli eksplorację kilku wielopoziomowych stanowisk paleolitycznych, które dostarczyły inwentarzy o najpoważniejszym znaczeniu dla znajomości paleolitu kaukaskiego. Na szczególną uwagę zasługuje wielopoziomowe stanowisko w grocie Sagwardżile (pod Zestafoni)⁶, a ponadto jaskinia Czachati (pod Kutaisi)⁷, jaskinia Cona (najwyższy poziom)⁸, ponowne badania w Gwardżyłas-klde⁹, nawis Dżruczulski¹⁰, jaskinia Samgle¹¹ i in. Niestety większość wiadomości o tych stanowiskach była dotychczas publikowana w sposób bardzo skrótowy, pozbawiony pełnej dokumentacji stratygraficznej i charakterystyki typologicznej inwentarzy. W ostatnim okresie rozpoczęto dalsze eksploracje stanowisk jaskiniowych, prowadzone przez najmłodsze pokolenie badaczy gruzińskich: L. D. Cereteli, M. K. Gabunia i M. G. Nioradze. Zawdzięczamy im przebadanie jaskini Samerccheli-klde (pod Cziatura)¹², Kwaczara (pod Suchumi)¹³ oraz nawisu Barmaksyzy (Edzani) (pod Calkinem)¹⁴.

Przy wielkim rozwoju badań jaskiniowych nie zdołano jednak odpowiednio zaawansować badań stanowisk otwartych na tym terenie. Przebadano właściwie jedno tylko stanowisko otwarte górnopaleolityczne w Enceri pod Lia

³ G. K. Nioradze, *Człowiek epoki kamienia w jaskini Sakazia*, Tbilisi 1953 (w języku gruzińskim), *passim*.

⁴ G. K. Nioradze, *Der paläolithiker in der Höhle Dewiss Chwreli*, Tiflis 1933, *passim*.

⁵ S. N. Zamjatnin, *Peščernyje nawesy Mgwimevi, bliz Čiatury*, „Sovetskaja Archeologija” t. 3, 1937.

⁶ N. Z. Nioradze, *Mnogoslojnaja peščernaja stojanka Sagwardżile*, „Izvestija Gruzinskoj Akademii Nauk” t. 9, 1953.

⁷ N. Z. Bardzešvili, *Nowe stanowisko epoki kamienia w dolinie Cchalcitela*, Tbilisi 1964 (w języku gruzińskim).

⁸ A. N. Kalandadze, *Conskaja peščera i ejo kultura*, „Peščery Gruzji” t. 3, 1965, s. 35.

⁹ D. M. Tušabramišvili, *Ostatki paleolityczne w jaskini Gwardżyłas-klde*, Tbilisi 1960 (w języku gruzińskim).

¹⁰ D. M. Tušabramišvili, *Peščery uščelija reki Dżrušula*, „Peščery Gruzji” t. 1, 1963, s. 97 - 108.

¹¹ D. M. Tušabramišvili, *Peščery...*

¹² M. G. Nioradze, *Peščera Samercchle-klde i verchnij paleolit zapadnoj Gruzji*, Tbilisi 1968, *passim*.

¹³ L. D. Cereteli, *Paleolitičeskaja stojanka Kvačara*, „Trudy Instituta Istorii Akademii Nauk Gruzinskoj SSSR” t. 7, 1963, s. 221 - 223.

¹⁴ M. Gabunia, *Paleolityczne szczątki z jaskini Edzanskiej (Barmaksyżskiej)*, „Trudy Instituta Istorii Akademii Nauk Gruzinskoj SSR” t. 9, 1965, s. 156 - 166 (w języku gruzińskim).

(okolice Calendzichiska)¹⁵. Ta dziedzina badań szczególnie zasługuje na rozwinięcie. Lepsze zbadanie stanowisk otwartych pozwoli bowiem poznać pełny rozwój górnopaleolitycznych kultur w krajach zakaukaskich.

Ostatnio rozpoznano też lepiej paleolit górny po północnej stronie Kaukazu w rejonie nadczerwomorskim (Chłodnyj grot¹⁶, Kep-Bogaz¹⁷, jaskinia Acynska¹⁸, Achsztyrska¹⁹ i in.) i nad Kubaniem (jaskinia Kamiennomostecka²⁰, nawis Gubski²¹, Sosruko²² i in.). Ponadto przeprowadzono pierwsze badania stanowisk jaskiniowych górnopaleolitycznych w Kaukazie północno-wschodnim (jaskinia Czoch²³, jaskinia Taglarska²⁴ i in.). Dzięki temu można obecnie przedstawić rozwój górnopaleolitycznych kultur krajów zakaukaskich na tle całego regionu rozciągającego się pomiędzy Morzem Czarnym i Kaspijskim.

Jak już wspomnieliśmy w pierwszej części tej pracy najpoważniejszym niedostatkiem badań nad górnopaleolitycznymi osadami jaskiń zakaukaskich jest brak danych geochronologicznych. Złożył się na to zarówno brak studiów sedimentologicznych nad osadami jaskiniowymi, jak również brak szczegółowych badań nad rozwojem fauny plejstoceńskiej, przede wszystkim fauny gryzoni z osadów jaskiniowych. Jeśli dodamy do tego niedostateczną znajomość krzywej zmian klimatycznych podczas ostatniego zlodowacenia na tym terenie i brak datowań absolutnych — otrzymamy pojęcie o trudnościach w ustaleniu wieku geologicznego poszczególnych stanowisk. Szczegółowo sprawami tymi zająłem się w pierwszej części tej pracy. Obecnie chciałbym podsumować przedstawione tam rozważania tylko w odniesieniu do stanowisk górnopaleolitycznych, próbując wydzielić kilka grup stratygraficznych. Musimy przy tym pamiętać, że środkowa część Würmu — od najwyższych poziomów z zabytkami mustierskimi aż do ostatniego okresu chłodnego Würmu — jest bardzo słabo reprezentowana w jaskiniach zakaukaskich, podobnie zresztą jak na Bliskim

¹⁵ G. K. Grigolia, L. D. Cereteli, *Mezoliticheskaia stojanka Enceri*, „Macne” z.4, 1967.

¹⁶ A. N. Solov'ev, *Ob itogach archeologičeskich raskopok w grote Chupynipšachva w g. 1960*, „Trudy Abchazskogo Instituta Jazyka, Literatury i Istorii” t. 32, 1961, s. 10 - 17.

¹⁷ N. Z. Berdzenišvili, *Novye dannye o paleolite Abchazii*, „Trudy Abchazskogo Instituta Jazyka, Literatury i Istorii” t. 30, 1959, s. 17 - 29.

¹⁸ D. A. Krainov, *Novye mustierskie stojanki Kryma i Kavkaza*, „Bjuleten Komisii po Izučeniju Četvertičnogo Perioda” t. 9, 1947, s. 23 - 36.

¹⁹ S. N. Zamjatnin, *Paleoliticheskie mestonohoždenija vostočnogo poberežja Černogo Morja*, [W:] Očerki po paleolitu, Moskwa-Leningrad 1961, s. 104 - 117.

²⁰ A. A. Formozov, *Kamennyj vek i eneolit Prikubanija*, Moskwa 1965, s. 41 - 53.

²¹ A. A. Formozov, *Kamennyj vek...*

²² S. N. Zamjatnin, P. G. Arkitas, *Raskopki grot Sossruko w 1955 g.*, „Naučnye Zapiski Kabardinskogo Naučno-Issledovatel'skogo Instituta” t. 13, 1957 (odbitka bez paginacji).

²³ V. G. Kotovič, *Kamennyj vek Dagestana*, Machaczkała 1964, s. 100 i n.

²⁴ Badania M. J. Gusejnowa.

Wschodzie. Osady z tego okresu zostały przeważnie usunięte w wyniku intensywnej erozji, co spowodowało poważny hiatus stratygraficzny. Jest to jednocześnie najprostszym uzasadnieniem rzadkiego występowania stanowisk odpowiadających wczesnej fazie górnego paleolitu na tych terenach.

Przechodząc do podziału stratygraficznego stanowisk górnopaleolitycznych w oparciu o kryteria litologiczno-stratygraficzne można zaproponować wydzielenie pięciu grup:

I. Inwentarze występujące w osadach gliniastych pokrytych trzema seriami osadów krioklastycznych, gruzowych. Należy tu dotychczas wyłącznie omówiony w poprzedniej części tej pracy najniższy poziom jaskini Sagwardżile. Z punktu widzenia krzywej zmian klimatycznych jedynie ten inwentarz można bezspornie odnieść do okresu środkowego Würmu (w skali europejskiej interstadiał Hengelo lub Arcy).

II. Inwentarze występujące w poziomach gliniastych lub gliniasto-gruzowych pokrytych dwoma seriami osadów krioklastycznych, gruzowych. Należy tutaj przede wszystkim inwentarz górnopaleolityczny groty Samerccheli-kłde. W poziomie tym wystąpiły szczątki fauny zbliżonej do współczesnej²⁵, co potwierdza związek z ciepłą oscylacją, odpowiadającą prawdopodobnie okresowi Paudorfu w terminologii europejskiej. Prawdopodobnie do tej samej grupy zaliczyć też można inwentarz najniższego, gliniastego poziomu groty Sakażia, ponieważ powyżej występuje seria osadów gliniasto-gruzowych, pokryta czerwoną gliną i jeszcze jedną serią gruzową częściowo przekształconą w podglebie holoceniście.

III. Inwentarze występujące w osadach gruzowogliniastych przed maksimum sedymentacji krioklastycznej (tj. poniżej głównych warstw gruzu w stropie osadów). Należy tutaj zaliczyć środkowy poziom jaskini Sakażia²⁶, najniższy poziom (I) górnej sekwencji jaskini Sagwardżile²⁷, dolny (XI) poziom jaskini Gwardżyłas-kłde²⁸ i ewentualnie dolny poziom górnopaleolityczny (mało obfity w wyroby kamienne) jaskini Czachati²⁹. Z tych wszystkich inwentarzy dolny poziom groty Gwardżyłas-kłde, prawdopodobnie zbliża się najbardziej do fazy krioklastycznej, arktycznej, kończącej ostatni stadiał, ze względu na obecność elementów arktycznych w faunie tego stanowiska.

²⁵ M. G. Nioradze, *Peščera Samercchle-kłde...*, s. 10.

²⁶ J. K. Kozłowski, *Zur Stratigraphie der Grotte Sakażia und ihre Bedeutung für die Chronologie des Jungpaläolithikums Georgiens*, „Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte” t. 53, 1969, s. 157 - 166.

²⁷ N. Z. Berdzeni švili, *The cave-site Sagwardżile and its most ancient cultural layers*, Tbilisi 1964, s. 3, tabl. I — i profile łaskawie udostępnione przez P. N. Z. Berdzeni szvili.

²⁸ D. M. Tu šabrami švili, *Ostatki paleolityczne...*, ryc. 2 : 2.

²⁹ N. Z. Berdzeni švili, *Nowe stanowisko...*, s. 22.

IV. Inwentarze występujące w poziomach gliniastych lub w pokrywach naciekowych po głównej fazie krioklastycznej, a przed końcem sedymentacji gruzowej plejstocenijskiej. Należy tutaj zaliczyć II poziom jaskini Sagwardzile, jaskinię Samgle oraz górny poziom jaskini Sakażia³⁰. Inwentarze te odpowiadają prawdopodobnie jednej z oscylacji podczas drugiej połowy ostatniego stadiału. Niestety dokładne datowanie tej oscylacji jest obecnie jeszcze niemożliwe. Należy jednak sądzić, że wyprzedza ona Alleröd, a może także Bölling.

V. Inwentarze występujące w stropowych częściach osadów gruzistych, przeważnie wykształconych w postaci „suchego” gruzu, drobnego, prawie bez gliny, bezpośrednio pod humusem holocenijskim. Należy tutaj górny (IV) poziom jaskini Sagwardzile, najwyższy poziom (I) Gwardżyłas-kłde, a także najwyższy poziom groty Czachati. Stanowiska te odpowiadają okresowi schyłku plejstocenu w skali chronologii europejskiej.

Niestety nie wszystkie stanowiska można było zaliczyć do określonych grup stratygraficznych. Wiele z nich występuje bezpośrednio na powierzchni lub w obrębie jednej warstwy osadów, których profil jest silnie zredukowany (np. Mgwimewi), dla innych zaś brak odpowiednich danych w literaturze. Stanowiska te próbowałem więc datować w oparciu o kryteria typologiczno-statystyczne.

Ponieważ w czasie studiów nad materiałami z krajów zakaukaskich nasunęły mi się obserwacje znacznie odbiegające od dotychczasowych ustaleń i schematów przyjętych w literaturze, wydaje się celowe przedstawienie nowego spojrzenia na całokształt zagadnień ewolucji i zróżnicowania górnego paleolitu na tym terenie. Będzie to dopiero punktem wyjścia dla konfrontacji z sąsiednimi obszarami.

Opracowanie niniejsze zostało oparte na podstawowych kolekcjach przechowywanych w Muzeum Historii Gruzji w Tbilisi oraz w Muzeum Antropologii i Etnografii w Leningradzie. Kolekcje te były przedmiotem wcześniejszych publikacji, niestety nie zawierających pełnej charakterystyki typologiczno-statystycznej inwentarzy kamiennych. Ponadto miałem możliwość skorzystać w ograniczonym zakresie z niektórych nie publikowanych zbiorów gruzińskich, przede wszystkim z materiałów N. Z. Berdzeniszwili z groty Sagwardzile (górne poziomy), ze zbiorów D. M. Tuszabramiszwili z Dżruczulskiego nawisu oraz materiałów M. G. Nioradze z Samerccheli-kłde. Materiały te wykorzystałem tylko w sposób ograniczony, dla celów porównawczych z kolekcjami publikowanymi. Wszystkim wymienionym osobom, które pozwoliły na wykorzystanie ich zbiorów nie publikowanych składam w tym miejscu wyrazy głębokiej wdzięczności, jak również L. D. Cereteli i M. K. Gabuni. Ponadto specjalne wyrazy wdzięczności za przedyskutowanie wielu problemów i wskazówki bibliograficzne chciałbym skierować pod adresem A. A. Formozowa, M. D. Gwozdower oraz A. N. Kałandadze.

³⁰ Uprzejme informacje D. M. Tu śabrami švili.

2. CHARAKTERYSTYKA STATYSTYCZNO-TYPOLOGICZNA NAJWAŻNIEJSZYCH INWENTARZY KAMIENNYCH. PODSTAWY WYDZIELENIA GŁÓWNYCH CYKLÓW PRZEMYSŁOWYCH

Wszyscy autorzy piszący dotychczas na temat górnego paleolitu kaukaskiego traktowali całość inwentarzy kamiennych na terenie Gruzji jako jeden cykl przemysłowy, ściślej jedną kulturę. Różnice w prezentowanych poglądach ujawniły się jedynie w ostatnim okresie, kiedy zarzucono dawną koncepcję P. P. Jefimienki³¹ i S. N. Zamiatnina³² o istnieniu jednolitej kultury górnopaleolitycznej obejmującej cały region wschodnich krajów śródziemnomorskich i nadczarnomorskich. Ostatnio zaczęto poszukiwać wariantów regionalnych kultur górnopaleolitycznych na Kaukazie. Dał temu wyraz N. O. Bader, wydzielając trzy grupy terytorialne: tzw. grupę gubską na północ od Kaukazu (nad Kubaniem), grupę czochską — we wschodnim Kaukazie oraz grupę zakaukaską (obejmującą wybrzeże Czarnomorskie i Imeretię)³³. Te trzy grupy mają się rozwijać paralelnie w obrębie jednej kultury charakterystycznej dla całego Bliskiego Wschodu, łącznie z Kaukazem. Odkrycia stanowisk, które nie układały się w konsekwentnej linii rozwojowej reprezentowanej przez Sakażię i Gwardżyłas-kłde, przede wszystkim w jaskini Samerccheli-kłde, skłaniały ostatnio badaczy gruzińskich (np. N. A. Kałandadze³⁴ i M. G. Nioradze³⁵) do podkreślenia ich odrębności. Nie doprowadziło to jednak do weryfikacji klasycznego schematu S. N. Zamiatnina. Nadal uważano, że „kultura imeretyjska” pokrywa równomiernie cały okres górnego paleolitu w obrębie jednej linii rozwojowej.

W pierwszej części tej pracy zwróciłem uwagę na niewłaściwe podstawy wydzielenia wczesnej fazy górnego paleolitu w oparciu o inwentarze, niewątpliwie zmieszane, stanowisk takich jak Taro-kłde i Chergulis-kłde³⁶. Pierwsze z tych stanowisk reprezentuje wyraźnie mieszaninę mechaniczną wyrobów rozwiniętej fazy górnego paleolitu z pewną ilością zabytków mustierskich, drugie natomiast pracownię rdzeni (i wiórów) rozwiniętej fazy górnego paleolitu także z materiałami środkowopaleolitycznymi. Odrzucając koncepcję wczesnej fazy górnego paleolitu w ujęciu S. N. Zamiatnina pozostanie nam jedynie inwentarz najniższego poziomu grotu Sagwardzile jako reprezentujący

³¹ P. P. Efimenko, *Pervobytnoe obščestvo*, Kijów 1953, s. 603.

³² S. N. Zamiatnin, *Paleolit zapadnogo Zakavkazja*, „Sbornik MAE” t. 17, 1957, s. 442 - 499.

³³ N. O. Bader, *Varianty kultury Kavkaza konca verchnego paleolita i mezolita*, „Sovetskaja Archeologija” 1965, z. 4, s. 3 - 15.

³⁴ A. N. Kałandadze, *Razyskanija po archeologii doantičnoj Gruzii*, Tbilisi 1969, s. 19 - 32.

³⁵ M. G. Nioradze, *Peščera Samercchle-kłde...*, s. 21 - 22.

³⁶ J. K. Kozłowski, *Górny paleolit...*, cz. I.

inicjalny etap górnego paleolitu w krajach zakaukaskich. Inwentarz ten należy bowiem do I grupy stratygraficznej, prawdopodobnie związanej jeszcze z okresem środkowego Würmu. Z punktu widzenia typologicznego, jak wskazaliśmy w części pierwszej, jest on bardzo ubogi. Obejmuje bowiem wyłącznie 3 grupy typologiczne narzędzi górnopaleolitycznych (drapacze — 18,69%, ryłce — ok. 4,67%, wiórowce — 13,08%) i bogaty stosunkowo zestaw narzędzi w typie tradycji mustierskiej, ilościowo górujący nad formami górnopaleolitycznymi (ok. 62,96% wszystkich narzędzi). Zespół ten z punktu widzenia typologicznego cechuje brak form przewodnich górnopaleolitycznych, charakterystycznych dla oryniaku (nie występują zupełnie drapacze oryniackie i wiórowce oryniackie), jak również narzędzi tylcowych. Poza formami substratu górnopaleolitycznego jedynymi bardziej charakterystycznymi narzędziami są drapacze krótkie. Omawiany inwentarz przez silnie rozwiniętą grupę narzędzi mustierskich (zgrzebla, ostrzaki) nawiązuje wyraźnie do lokalnego środowiska mustierskiego, reprezentując niewątpliwie autochtoniczne przejście od środkowego do górnego paleolitu.

Oprócz najniższego poziomu Sagwardzile do inicjalnej fazy górnego paleolitu jestem skłonny zaliczyć inwentarz jaskini Kamiennomosteckiej położonej po północnej stronie Kaukazu³⁷. Niestety dane o stratygrafii tej groty praktycznie nie są znane; inwentarz jej dolnej warstwy robi jednak wrażenie jednolitego, pomimo obecności wielu form przeżytkowych. Ogólnie jednak inwentarz ten jest bardziej urozmaicony typologicznie od poprzednio omówionego. Występuje też zupełnie inny stosunek ilościowy drapaczy do ryłców, wyrażający się poważną przewagą ryłców (27,2%), silnie zróżnicowanych typologicznie nad drapaczami (8,8%)³⁸. Najliczniejszą grupą narzędziową są jednak formy przeżytkowe (35,4%). Z innych grup w mniejszej ilości reprezentowane są półtylczaki (8,8%), wiórowce (7,1%) i przekłuwacze (5,5%). Interesujące jest występowanie drobnych wiórków retuszowanych, przypominających wiórki Dufour oraz dwóch egzemplarzy posiadających ślady retuszu płaskiego (fragmentów ostrzy liściowatych?). Inwentarz jaskini Kamiennomosteckiej ma więc charakter odrębny od Sagwardzile, należąc do innego cyklu przemysłowego. Być może, jest przy tym nieco późniejszy od Sagwardzile. Należy jednak podkreślić, że nie spotykamy w nim żadnych cech oryniakoidalnych ani wyraźnych elementów tylcowych (poza mało charakterystycznymi i szeroko rozpowszechnionymi półtylczakami ukośnymi).

Elementów tylcowych nie spotykamy też zupełnie w inwentarzu jaskini Samercheli-kłde, który zaliczyłem do II grupy stratygraficznej. Istnieją jednak w tym inwentarzu, obok rozwiniętego substratu typologicznego, formy przewodnie oryniackie w grupie drapaczy (drapacze łódkowate i pyskowate)

³⁷ A. A. Formozov, *Kamennyj vek...*, s. 45 - 47.

³⁸ Zbiory Muzeum Antropologii MGU, kolekcja nr 535.

oraz w grupie rylców (np. rylce zagięte). Łącznie formy oryniakoidalne stanowią 15,1% inwentarza wszystkich narzędzi. Odrębność inwentarza tej jaskini przejawia się nie tylko w braku form tylcowych, zamiast których występuje kilka wiórków zbliżonych do typu Dufour (1,65%) oraz obecności przewodnich form oryniakoidalnych, ale także przez występowanie specyficznych ostrzy kościanych, nie mających analogii w innych stanowiskach kaukaskich. Są to okazy płaskie, o przekroju owalnym, a więc różniące się od grotów kościanych o przekroju okrągłym (stożkowatych lub dwustożkowatych) rozpowszechnionych w stanowiskach zakaukaskich z ostrzami tylcowymi. Przypominają one niektóre odmiany ostrzy typu Mladeč, znanych z oryniaku środkowoeuropejskiego (ryc. 1).

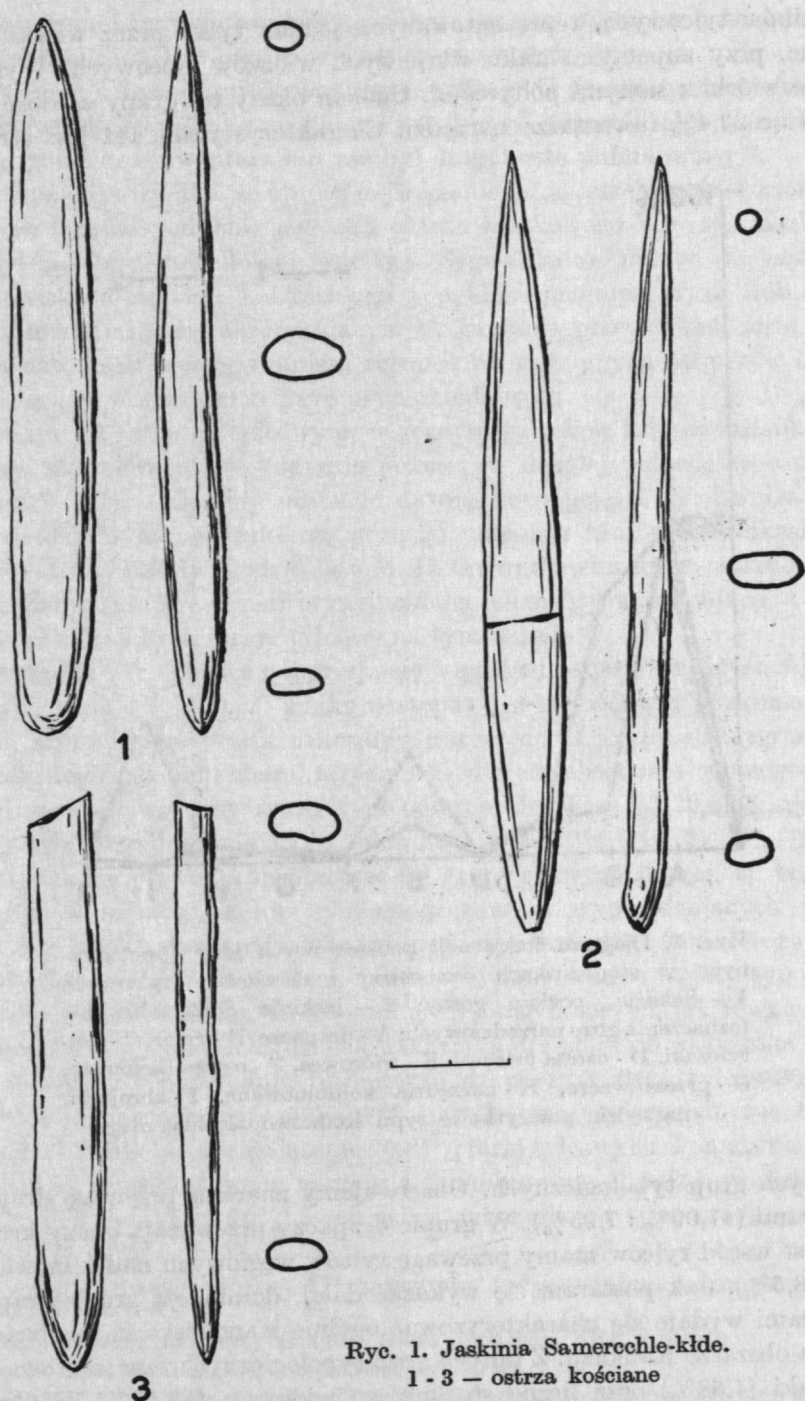
Poza tymi specyficznymi cechami inwentarz Samerecheli-klde charakteryzuje się niewielką przewagą liczebną drapaczy (48,48%) nad rylcami (38,91%). W grupie rylców przeważają wyraźnie rylce klinowate nad węglowymi (30,4 : 11,1%); na trzecim miejscu są wiórowce (5,40%) reprezentowane wyłącznie przez okazy jednoboczne. Ciekawa jest stosunkowo wysoka frekwencja form półtylcowych (4,32%) w postaci półtylczaków poprzecznych (być może są one specyficzną postacią drapaczy z prostkowym drapiskiem?) oraz półtylczaków z wierzchołkiem uformowanym odbiciami łuszczeniowymi (nieco przypominające półtylczaki typu Kostienki). Ponadto reprezentowane są przekłuwacze (0,54%), narzędzia kombinowane (2,70%), bardzo nieliczne drobne wiórki z mikrołuskaniem i formy przeżytkowe wyłącznie w postaci narzędzi wnękowych (ryc. 2).

Obecnie stanowisko w grocie Samerecheli-klde nie jest jedynym, które charakteryzuje się brakiem tylczaków. Zbliżony do niego jest inwentarz badanego ostatnio przez D. M. Tuszabramiszwili stanowiska w jaskini Dzudzuaana, w którym znaleziono kilka zaledwie egzemplarzy wiórków z mikrołuskaniem (1,8% wszystkich narzędzi)³⁹. Stanowisko to nie było dotychczas publikowane i dlatego nie możemy podać jeszcze odpowiednich danych statystycznych. Nie jest też znana pozycja stratygraficzna materiałów górnopaleolitycznych w jaskini Dzudzuaana.

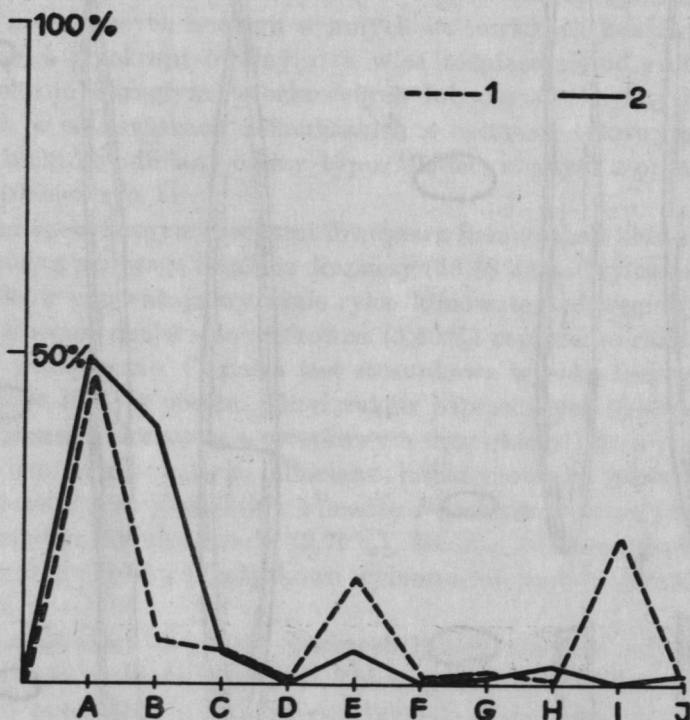
Wydaje się jednak, że pośród późnych stanowisk, należących do IV grupy stratygraficznej, reprezentowane są też inwentarze będące kontynuacją linii rozwojowej, do której należą materiały z Samerecheli-klde. Mam tu na myśli przede wszystkim najwyższy poziom groty Sakazia („krasnyj słoj pod gumusom” wg metryczek w kolekcji leningradzkiego MAE)⁴⁰, a ewentualnie też bardzo ubogi w drobne zbrojniki inwentarz II poziomu jaskini Sagwardzile (górnjej sekwencji). Pierwszy z tych inwentarzy zawierał dużą liczbę drobnych

³⁹ D. M. Tušabramišvili, *Itogi rabot v Kviril'skom ušcel'e*, „Archeologičeskie otkryt'ja 1967 g.”, Moskwa 1968, s. 298.

⁴⁰ Zbiory Muzeum Antropologii i Etnografii w Leningradzie, nr 5254 (1 - 876).

zbrojników tylcowych, reprezentowanych jednak tylko przez wiórki mikrołuskane, przy zupełnym braku właściwych wiórków tylcowych. Występują jedynie wiórki z samymi półtylcami. Ogółem okazy tej grupy są dość liczne, stanowiąc 23,4% inwentarza narzędzi. Charakterystyczna też jest struktura

Ryc. 2. Diagram frekwencji podstawowych grup typologicznych w stanowiskach bez ostrzy i zbrojników tylcowych 1 — Sakażia, poziom górny; 2 — jaskinia Samerechle-kłde (oznaczenia grup narzędziowych: A - drapacze, B - rylce, C - półtylcaki, D - ostrza tylcowe, E - wiórowce, F - ostrza liściowate, G - przekuwacze, H - narzędzia kombinowane, I - zbrojniki, J - narzędzia przeżytkowe typu środkowopaleolitycznego)

pozostałych grup typologicznych. Obserwujemy znaczną przewagę drapaczy nad rylcami (47,09% : 7,95%). W grupie drapaczy przeważają okazy krótkie, natomiast wśród rylców mamy przewagę rylców węglowych nad klinowatymi (42,1 : 28,5%). Jak postaram się wykazać dalej, dominacja grupy drapaczy nad rylcami wydaje się charakteryzować ogólnie stanowiska chronologicznie późne na obszarze Kaukazu. Z innych grup typologicznych reprezentowane są półtylcaki (4,58%) oraz liczne stosunkowo wiórowce (16,81%). Podkreślić należy, że stosunkowo wysoki wskaźnik wiórowców jest charakterystyczną

cechą omawianej grupy inwentarzy, ponieważ w przemyślach z ostrzami tylcowymi wskaźnik ten jest bardzo niski lub zerowy (ryc. 2).

Do tej grupy inwentarzy proponuję też zaliczyć II poziom (górnjej sekwencji) grotu Sagwardzile; niestety nie mogę przytoczyć odpowiednich danych liczbowych, ponieważ inwentarz ten nie był dotychczas publikowany⁴¹.

Z powyższego wynika, że oprócz najwcześniejszych przemysłów górnopaleolitycznych (prawdopodobnie jeszcze z okresu środkowego Würmu), pozbawionych tylczaków (typu dolnej warstwy Sagwardzile), mamy do czynienia w stanowiskach regionu kaukaskiego z cyklem przemysłowym (lub ściślej jego fragmentami), charakteryzującym się brakiem przewodnich form tyłcowych, a natomiast występowaniem zbrojników oraz innych zabytków należących do grupy przewodnich form oryniakoidalnych.

Przemysły z formami tyłcowymi w górnym paleolicie krajów zakaukaskich pojawiają się niewątpliwie znacznie później, w drugiej połowie tego okresu. W związku z tym musimy odrzucić dawną koncepcję S. N. Zamiatnina o „grawetoidalnym” charakterze górnego paleolitu krajów zakaukaskich⁴². Z drugiej strony należy zgodzić się z M. D. Gwozdower, która słusznie wskazuje, że Zamiatnin przeceniał oryniakoidalne elementy występujące w stanowiskach zawierających formy tyłcowe na tym terenie⁴³.

Pierwsze formy tyłcowe pojawiają się w postaci zespołu zwykłych wiórków tyłcowych typu I i II (por. punkt następny), w najniższym poziomie grotu Sakażia, który hipotetycznie zaliczamy jeszcze do II grupy stratygraficznej. Inwentarz tego poziomu charakteryzuje się dużym ubóstwem typologicznym. Występują właściwie trzy grupy typologiczne: drapacze — 29,82%, rylce — 19,29% oraz duża liczebnie grupa tylczaków — 49,12% (ryc. 3).

Następną serię tworzą inwentarze III grupy stratygraficznej, tj. te, które występują w seriach osadów gliniastogruzowych wyprzedzających jednak główną fazę krioklastyczną. Należy tutaj zaliczyć inwentarz środkowego poziomu grotu Sakażia. Jest on znacznie bardziej zróżnicowany i bogaty typologicznie, zarówno pod względem frekwencji grup narzędziowych, jak również zróżnicowania form tyłcowych. Stosunek wskaźnika drapaczy do wskaźnika rylców jest podobny jak w poprzednim inwentarzu (drapaczy 36,64%, rylców 30,75%). Występuje jednak oprócz tego 10,08% dużych ostrzy tyłcowych oraz 10,73% drobnych zbrojników, a więc łącznie 20,81% form tyłcowych. Ponadto w mniejszej ilości są reprezentowane narzędzia kombinowane (1,84%), przekłuwacze (0,69%), półtylczaki (1,84%) i narzędzia przeżytkowe typu środkowopaleolitycznego (4,44%) (ryc. 3).

Do grupy stratygraficznej III zaliczymy też inwentarz najniższego (XI)

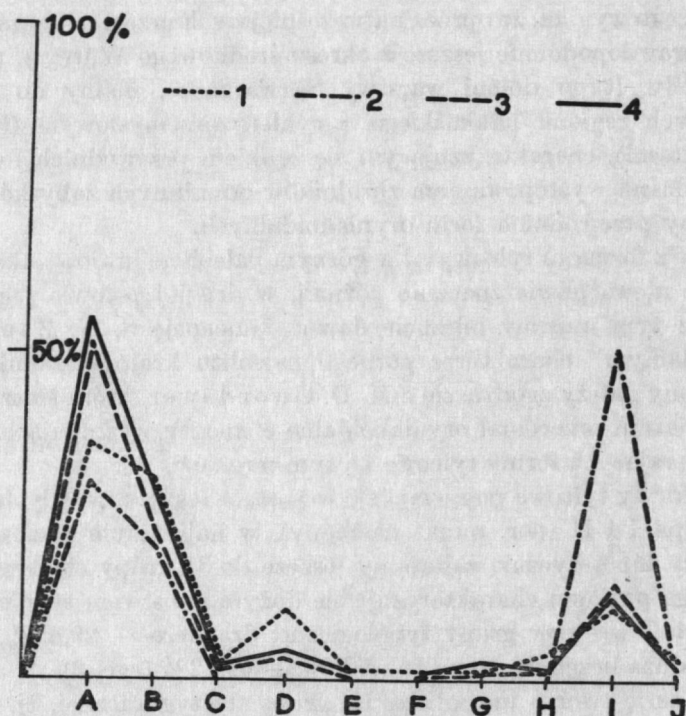
⁴¹ Zbiory Stacji Naukowej Akademii Nauk Gruzjińskiej SRR w Mcchecie.

⁴² S. N. Zamiatnin, *Paleolit zapadnogo...*, s. 470.

⁴³ M. D. Gwozdover, *O kulturnoj prinadležnosti pozdnepaleolitičeskich pamjatnikov Nižnego Dona*, „Voprosy Antropologii” t. 27, 1967, s. 82 - 101.

poziomu jaskini Gwardżyłas-kłde (ryc. 4). W inwentarzu tym także charakterystyczne jest silne zróżnicowanie typologiczne⁴⁴. Uderza jednak wyraźne zmniejszenie udziału dwóch pierwszych grup typologicznych (drapacze — 21,73%, rylce — 3,98%), przy bardzo silnym wzroście frekwencji form tyl-

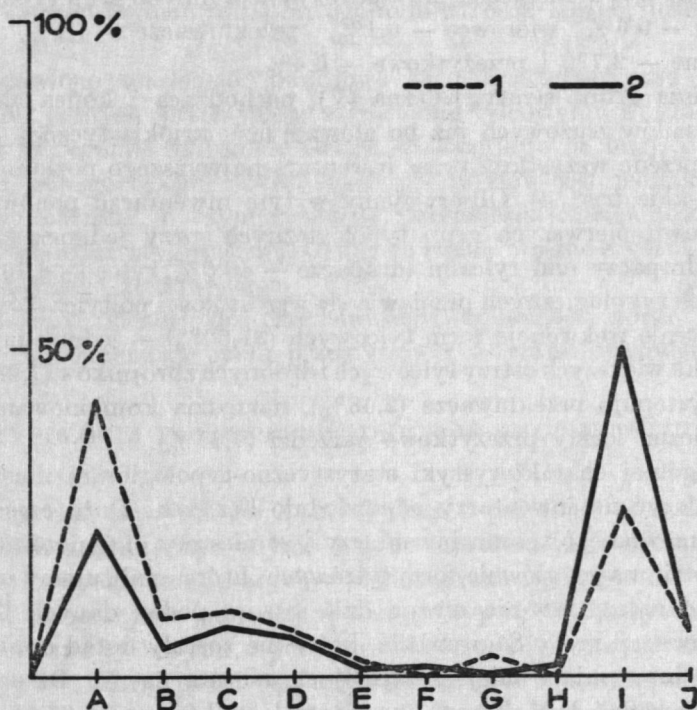

Ryc. 3. Diagram statystyczny podstawowych grup typologicznych w starszych stanowiskach z ostrzami tycowymi 1-Sakażia, poziom środkowy, 2-Sakażia, poziom dolny, 3-Dewis-chwreli, 4-Mgwimewi (oznaczenia grup narzędziowych jak na ryc. 2)

cowych, głównie w postaci drobnych zbrojników (50,0% oraz 6,5% większych ostrzy tycowych — łącznie 56,5% form tycowych). Oprócz tego występują dość licznie półtylczaki (7,24%) oraz nieliczne wiórowce (1,08%), narzędzia kombinowane (2,16%) i pewna ilość narzędzi przeżytkowych z tradycji środkowopaleolitycznej (7,24%).

⁴⁴ Zbiory z Gwardżyłas-kłde zostały wyraźnie rozdzielone przez S. Krukowskiego na 3 warstwy (I, X, XI), co jest zaznaczone w katalogach Muzeum Historycznego w Tbilisi (kolekcja 232: 16, nry 1 - 417, 418 - 770, i 771 - 891). Różnice pomiędzy tymi poziomami zostały niesłusznie pominięte przez D. M. Tusza i bramiszwili.

Różnice zachodzące pomiędzy inwentarzem środkowego poziomu Sakażia i najniższym poziomem Gwardżyłas-klde wydają się być wyrazem tendencji rozwojowych (ewolutywnych), w tej fazie chronologicznej, ponieważ charakterystyka statystyczno-typologiczna najniższego poziomu Gwardżyłas-klde

Ryc. 4. Diagram statystyczny podstawowych grup narzędziowych w młodszym stanowiskach z ostrzami i zbrojnikami tylcowymi

1-Gwardżyłas-klde, poziom 1, 2-Gwardżyłas-klde, poziom XI
(oznaczenie grup narzędziowych jak na ryc. 2)

nawiązuje do poziomu górnego (I) tej grotty. Biorąc pod uwagę tę właśnie zmienność wskaźników statystyczno-typologicznych można pomiędzy wspomnianymi inwentarzami umieszczać jeszcze dwa stanowiska o trudnej do określenia pozycji stratygraficzno-sedymentacyjnej, mianowicie Dewis-chwreli i Mgwimewi (Dali) (ryc. 3). W pierwszym z tych stanowisk nadal bardzo poważny jest udział dwu pierwszych grup typologicznych, przy wyraźnej przewadze drapaczy (51,62%) nad rylcami (22,12%). Inne grupy typologiczne są mniej liczne. Na trzecim miejscu występują formy tylcowe (duże tylczaki 2,94%, zbrojniki drobne tylcowe 17,40% — łącznie 20,34%, następnie półtylczaki (2,94%), narzędzia kombinowane (1,17%), przekuwacze (0,88%) oraz narzędzia przeżytkowe (0,88%).

Pod względem frekwencji grup narzędziowych do inwentarza tego bardzo blisko nawiązuje materiał z nawisu Mgwymewi (Dali), gdzie nadal jest silna przewaga drapaczy nad rylcami (drapacze 52,75%, rylce — 28,97%), podobny udział form tylcowych (duże tylczaki 2,11%, drobne zbrojniki 11,03% — łącznie 13,1%) i analogiczna prawie frekwencja innych grup typologicznych (półtylczaki — 0,6%, wiórowce — 0,1%, przekłuwacze — 1,1%, narzędzia kombinowane — 2,7% i przeżytkowe — 0,4%).

Najmłodsza grupa stratygraficzna (V), pochodząca z końca okresu tworzenia się osadów gruzowych już po głównej fazie krioklastycznej, jest reprezentowana przede wszystkim przez inwentarz najwyższego poziomu (I) grotu Gwardżylas-klde (ryc. 4). Obserwujemy w tym inwentarzu ponowny wzrost frekwencji dwu pierwszych grup typologicznych, przy jednoczesnej dalszej przewadze drapaczy nad rylcami (drapacze — 40,0%, rylce — 8,70%). W innych grupach typologicznych przejawia się wzrost ilości półtylczaków (9,75%), wyższa znacznie frekwencja form tylcowych (31,60%) — jednak przy podobnym stosunku większych ostrzy tylcowych i drobnych zbrojników (7,08:24,51%). Ponadto występują przekłuwacze (2,58%), narzędzia kombinowane (0,32%) oraz dość liczne formy przeżytkowe narzędzi (7,41%).

Ocenę ogólnej charakterystyki statystyczno-typologicznej musiałem niestety ograniczyć do inwentarzy odpowiednio licznych. Duża część publikowanych z omawianego terenu inwentarzy jest niestety ograniczona do kilkunastu narzędzi, w tym głównie form tylcowych, które analizujemy w rozdziale III. Żałować należy, że nie można dziś jeszcze podać danych liczbowych z górnej sekwencji grotu Sagwardżile, które nie zostały dotąd opublikowane. Na tym tle interesujące miejsce zajmuje inwentarz nawisu Dżruczulskiego, pochodzący z badań D.M. Tuszabramszwili, w którym aż 67,0% stanowią ostrza tylcowe, natomiast z innych grup typologicznych reprezentowane są drapacze (18,1%), rylce (1,1%), półtylczaki (3,4%), wiórowce (1,1%) oraz formy przeżytkowe (5,7%). Ponieważ zespół form przewodnich (tylcowych) jest analogiczny do środkowego poziomu Sakażii, skłonny jestem dopatrywać się w specyfice parametrów statystycznych inwentarza nawisu Dżruczulskiego wyrazu zróżnicowania facjalnego, związanego z sezonową aktywnością ludności tej samej kultury górnopaleolitycznej.

Poza tymi szczególnymi wypadkami można jednak spodziewać się określonych prawidłowości w zmienności ewolucyjnej ogólnej charakterystyki typologiczno-statystycznej zakaukaskich inwentarzy z ostrzami i zbrojnikami tylcowymi. Prawidłowości te dotyczą zmienności wskaźnika drapaczy i rylców, początkowo kształtującego się na poziomie 20 - 30, przy wzajemnym stosunku 1:1. Następnie, wraz ze wzrostem wskaźnika drapaczy, silnie akcentuje się jego przewaga nad wskaźnikiem rylców i wzajemny stosunek wynosi początkowo 5:2, a później nawet 5:1.

Także określone prawidłowości zachodzą w zmienności wskaźnika form

tylcowych. Początkowo bardzo wysoki jest wskaźnik grupy drobnych zbrojników, a następnie wyrównuje się proporcja drobnych zbrojników i ostrzy tylcowych (Sakażia — poziom środkowy). W dalszym ciągu obserwujemy ponowny wzrost ilości drobnych zbrojników tylcowych, przeważających liczebnie nad ostrzami tylcowymi, przy ogólnym wzroście łącznej liczby tylczaków aż do 30 - 50%.

Przedstawione tendencje rozwojowe są charakterystyczne jedynie dla górnopaleolitycznych przemysłów z ostrzami tylcowymi w krajach zakaukaskich, a szczególnie na terenie Gruzji. Wskazuje to na miejscową ewolucję w obrębie jednego cyklu. Rozwój tych przemysłów jest jednak zjawiskiem stosunkowo późnym, o czym świadczy przynależność większości stanowisk do III i V grupy stratygraficznej. Grupy te można wiązać z późną i schyłkową częścią ostatniego zlodowacenia.

Przejdziemy obecnie do przedstawienia zmienności form przewodnich w obrębie wyróżnionego cyklu przemysłów z ostrzami tylcowymi.

3. TYPOLOGIA FORM PRZEWODNICH W GRUPIE TYLCZAKÓW

W klasycznej pracy S. N. Zamiatnina o paleolicie zachodnich krajów zakaukaskich znajdujemy jedynie bardzo uproszczone i ogólne omówienie narzędzi tylcowych występujących w stanowiskach tego regionu⁴⁵. Szczególnie rażące jest połączenie w jedną grupę różnego typu półtylczaków i wiórowców, razem z ostrzami tylcowymi, z podstawą ukośnie ściętą i zwykłymi tylczakami różnego typu⁴⁶. Biorąc pod uwagę także wybór ilustracji w rozprawie Zamiatnina trudno zorientować się w podziale typologicznym tylczaków, nie mówiąc już o frekwencji poszczególnych typów i odmian.

Znacznie bardziej szczegółowe uwagi dotyczące typologii tylczaków w stanowiskach kaukaskich przedstawił N. O. Bader, pomijając jednak dane liczbowe dotyczące frekwencji tych zabytków w poszczególnych inwentarzach⁴⁷. Ponadto Bader popełnia niekonsekwencje w swoim podziale typologicznym, zaliczając np. do grupy tzw. ostrzy typu Gwardżyłas-kłde raz typowe jednozadziorce, raz podwójne półtylczaki różnych odmian⁴⁸.

Bardzo cenny materiał do występowania poszczególnych typów narzędzi tylcowych oraz do techniki ich wykonania przynosi praca M. D. Gwozdower na temat stosunku badanych przez nią stanowisk nad dolnym Donem do niektórych stanowisk kaukaskich (Mgwimewi, Dewis-chwreli, Sakażia, Gwar-

⁴⁵ S. N. Zamiatnin, *Paleolit zapadnogo...*

⁴⁶ S. N. Zamiatnin, *Paleolit zapadnogo...*, ryc. 12 : 1 - 6, 12 : 8 - 15.

⁴⁷ N. O. Bader, *Varianty kultury...*, s. 9.

⁴⁸ N. O. Bader, *Varianty kultury...*, ryc. 3 : 46, 47 oraz 3 : 42 - 44.

dżyłas-klde). Opracowanie to nie zawiera jednak pełnej charakterystyki typologicznej zespołów kaukaskich⁴⁹.

W związku z powyższym wydaje się celowe przedstawienie bardziej wyczerpujących danych dotyczących podziału typologicznego tylczaków w stanowiskach zakaukaskich oraz ich frekwencji w poszczególnych inwentarzach. Dane liczbowe posiadam przy tym dla wszystkich inwentarzy, za wyjątkiem górnych poziomów groty Sagwardzile, dotychczas nie publikowanych. Dla zespołów zawierających niewielkie ilości tylczaków pominięto dane liczbowe, sygnalizując jedynie obecność poszczególnych typów i odmian (ryc. 5).

Podział typologiczny narzędzi tylcowych przeprowadzono w zasadzie w oparciu o kryteria morfologiczne i częściowo metryczne. Oprócz właściwych tylczaków włączono jednak do zestawień różnego typu drobne i mikrolityczne zbrojniki, nie posiadające właściwego retuszu zatępiającego, których klasyfikacja została oparta przede wszystkim na kryteriach technicznych. Należy podkreślić, że wyodrębniając kolejne typy kierowałem się ich występowaniem w poszczególnych zespołach. Znalazło to wyraz w układzie wydzielonych typów i odmian, który może wydawać się na pierwszy rzut oka niekonsekwentnym, lecz w rzeczywistości oparty jest na współwystępowaniu poszczególnych typów i odmian zabytków w konkretnych inwentarzach.

Wydzielono więc następujące typy i odmiany narzędzi tylcowych i innych zbrojników:

I. Zwykle wiórki tylcowe z retuszem stromym, zatępiającym, jedno- lub dwustronnym (właściwe „graweckie”). Do tej grupy włączono okazy o tylcu prostym, wklęsłym lub falistym (ryc. 6:1 - 7).

II. Zwykle wiórki z retuszem drobnym, niezatępiającym na jednej lub dwu krawędziach (ryc. 5).

III. Wiórki tylcowe z dwoma końcami ukośnie ściętymi, nachylenymi pod kątem ostrym do tylca (ryc. 6:8 - 11).

IV. Masywne ostrza tylcowe o formie trójkątnej (typu Sakażia) (ryc. 5).

V. Masywne ostrze tylcowe przypominające ostrza typu Châtel Perron z różnym wygięciem tylca. Posiadają retusz stromy, jedno- lub dwustronny, często są przehuskane, (ryc. 6:12 - 21).

VI. Ostrza tylcowe drobne lub średniej wielkości z ostrym wierzchołkiem, przeważnie symetrycznie ułożonym, utworzonym na zbiegu tylca i przeciwległej krawędzi zaretuszowanej półstromo (ryc. 6: 22 - 26).

VII. Drobne tylczaki z lekkim załuskiem płaskim, przykrawędnym podstawy (ryc. 6:27 - 29).

VIII. Drobne tylczaki z podstawą poprzecznie prosto załuskaną (ryc. 6:30 - 32).

IX. Ostrza tylcowe masywne typu właściwych grawetów. Tylec ukośny,

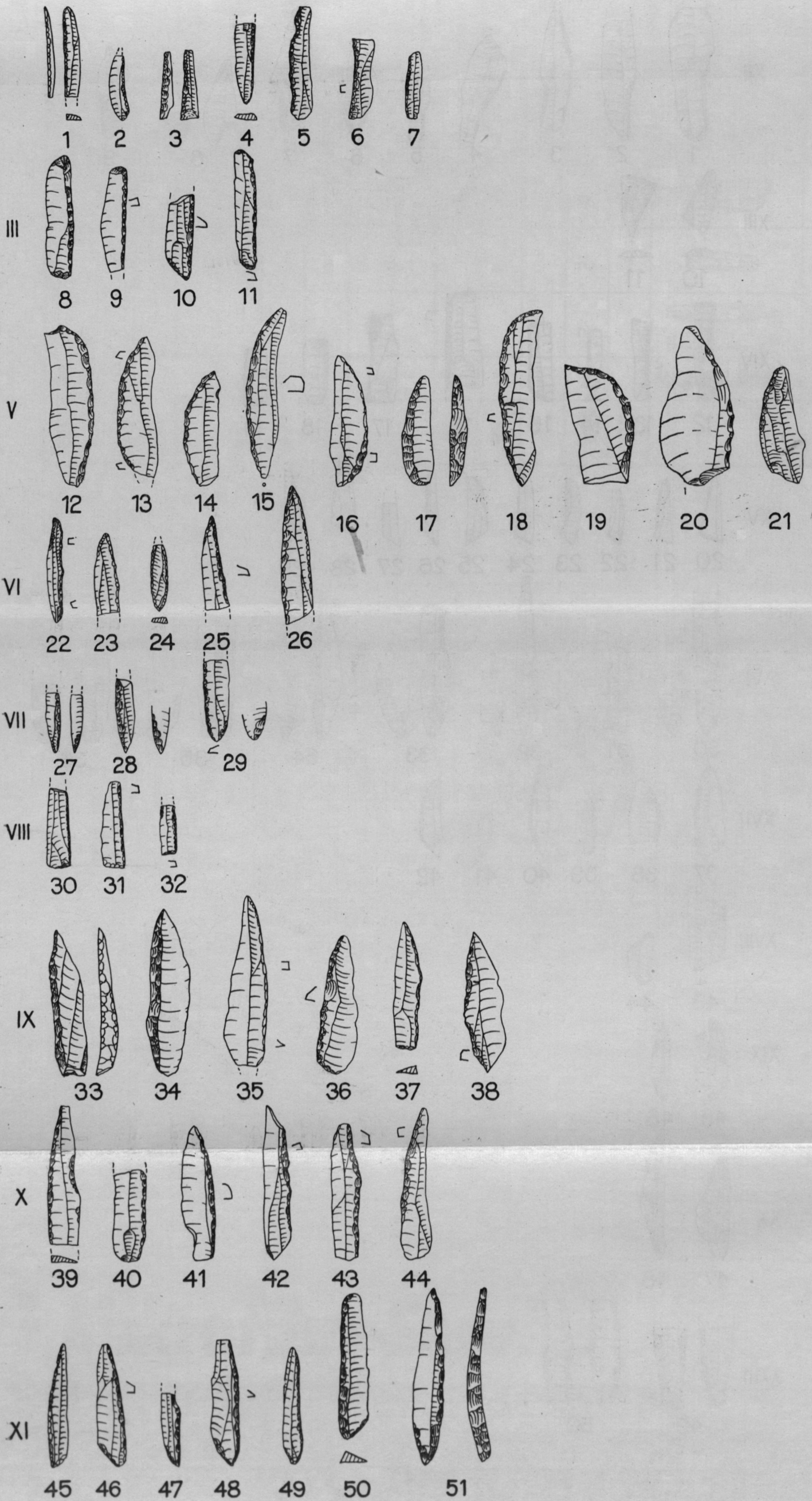
⁴⁹ M. D. Gvozdover, *O kulturnoj...*, s. 87.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI	XXII	XXIII		
																								MICROBURINS	
SAKAŽIA I	9	10				1						1					1								22
SAKAŽIA II	93	124	2	5	30	12	3	1	49	52	13	3	2		6						5	2	2		398
SAGWARDŽILE IB	+											+		+									+		
DEVIS KHWRELI	10	3	25		11	4	3	1		1	4		1	4	1										68
DZRUČULA					26			1	13	5	2										3			4	55
KVAČARA IV	+	+			+	+	+							+											
KVAČARA III						+					+												+		
MGWIMENI	128	11				16		7			1	3			2	4	1								173
GWARDŽILAS XI	67	11					6		1	7	9	1		5	5	23	14	1						2	152
GWARDŽILAS I	32	9							8	8	4	5		9	1	4	3	1	3	3		6		3	99
SAGWARDŽILE IVB	+					+									+		+		+						
KWAČARA II	27	19				4	1	1			1	5		3	5	5					1				72
ČAKHATI	+							+							+		+		+	+		+			
BARMAKSYZY														3	80		19	6		1				+	109

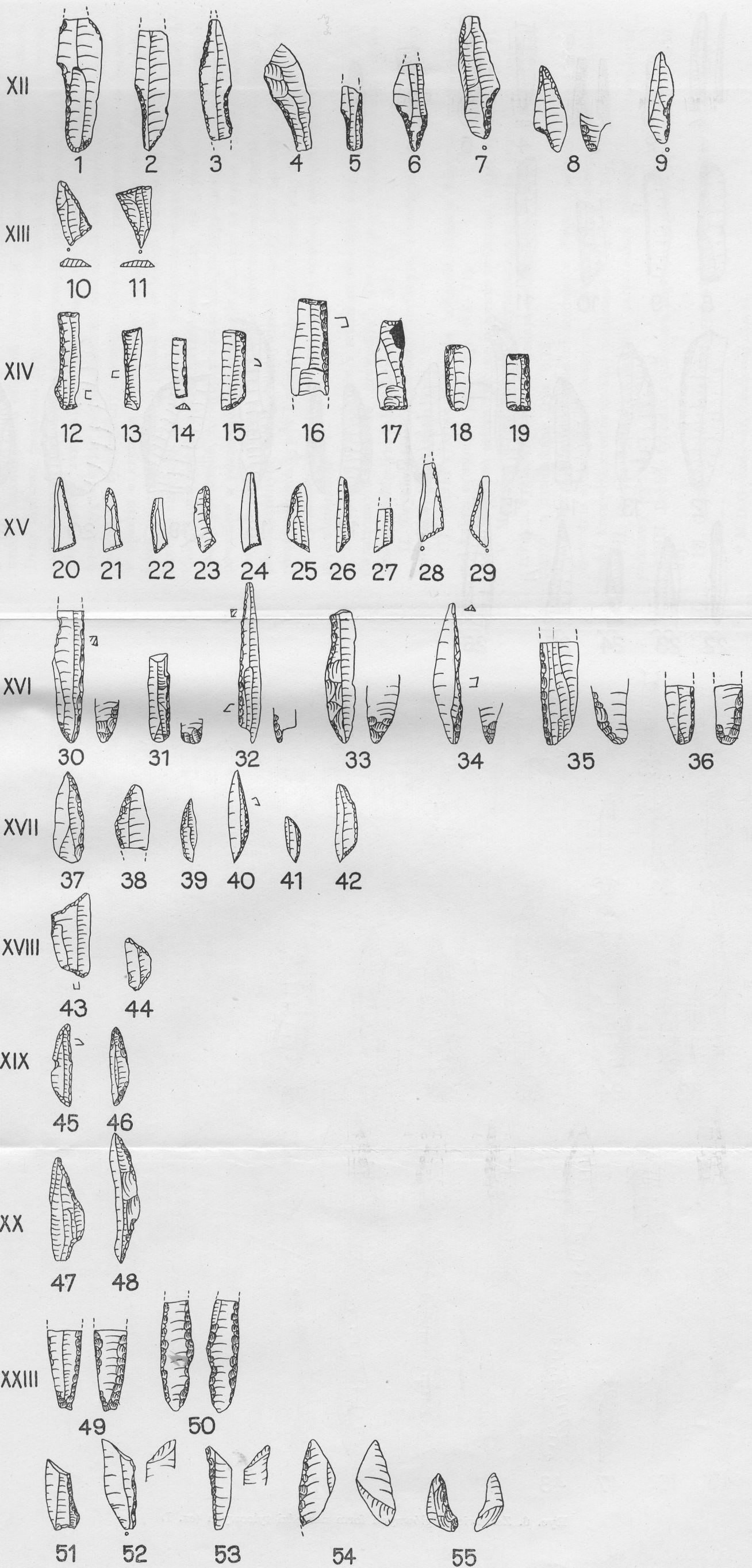
Ryc. 5. Tabela frekwencji ostrzy i zbrojników tyłowych w ważniejszych inwentarzach zakaukaskich

Ryc. 6. Zestawienie głównych form narzędzi tylkowych (cz. I)

Ryc. 7. Zestawienie głównych form narzędzi tyłowych (cz. II)

prosty. Podstawa surowa, załuskana półkuliście, poprzecznie lub lekko wklęsła. Retusz tylca zatępiający, często dwustronny; niekiedy tylec przeluskany (ryc. 6:33 - 38).

X. Podobne ostrza tylcowe, ale bardziej cienkie, z retuszem jednostronnym, w rodzaju atypowych grawetów (ryc. 6:39 - 44).

XI. Ostrza tylcowe z podstawą ukośnie ściętą (ryc. 6:45 - 51).

XII. Jednozadziorce różnych odmian:

a. zwykle wiórki z zadziorem retuszowanym stromo (ryc. 7:4, 9),

b. jednozadziorce z retuszowanym zadziorem oraz krawędzią przeciwną (ryc. 7:1 - 3, 5, 6),

c. jednozadziorce z retuszem ciągłym, stromym na całej krawędzi, przy której znajduje się wcięcie zadziora lub z załuskany wierzchołkiem (ryc. 7:8).

XIII. Trójkąty zbliżone do równobocznych (ryc. 7:10 - 11).

XIV. Różnego typu zbrojniki prostokątne:

a. smukłe prostokąty (ryc. 7:12 - 17),

b. krótkie prostokąty (ryc. 7:18, 19).

XV. Trójkąty nierównoboczne:

a. zwykle (ryc. 7:20 - 29),

b. zbliżone do prostokątnych (tj. z podstawą prostą),

c. z podstawą lekko wklęsłą.

XVI. Ostrza tylcowe średniej wielkości z podstawą obficie łuskaną płasko na stronie dolnej (typu Gwardżyłas-kłde; ryc. 7:30 - 36).

XVII. Drobne segmenty (ryc. 7:37 - 42).

XVIII. Trapezy (ryc. 7:43 - 44).

XIX. Zbrojniki pseudosegmentoidalne z tyłcem prostym i krawędzią przeciwną łukowatą, podłuskaną przy wierzchołkach (ryc. 7:45, 46). Okazy te przypominają zbrojniki typu Pavlov.

XX. Podwójne półtylczaki z oboma półtylcami lekko wklęsłymi (typu Gwardżyłas-kłde — Czachati; ryc. 7:47 - 48).

XXI. Półtylczaki drobne z jedną krawędzią drobno łuskaną (ryc. 5).

XXII. Drobne półtylczaki poprzeczne lub ukośne.

XXIII. Zbrojniki z płaskawym retuszem przykrawędnym na stronie dolnej (przypominającym nieco retusz typu Heluan, lecz bardziej ograniczonym; ryc. 7:49 - 50).

Frekwencja wymienionych zabytków w poszczególnych inwentarzach pozwala nam na wydzielenie kilku grup:

A. Grupa tylczaków zwykłych i wiórków z retuszem drobnym obecnych we wszystkich zespołach (I, II). Jak wykazują szczegółowe obserwacje M. D. Gwozdower stosunek okazów z retuszem stromym (I) do okazów z retuszem drobnym (II) kształtuje się w inwentarzach kaukaskich jak 2:1, za wyjątkiem oczywiście wydzielonych wyżej inwentarzy bez form tylcowych (typu np.

najwyższej warstwy Sakażia)⁵⁰. Z naszych zestawień wynika analogiczny stosunek dla środkowej warstwy Sakażia, dla Dewis-Chwreli i Mgwimewi i kształtuje się on jak 10:1, natomiast w Gwardżyłas-kłde (zgodnie zresztą z danymi M. D. Gwozdower) prawie zupełnie zanikają okazy z retuszem drobnym, na korzyść właściwych form tylcowych. Obserwujemy więc zjawisko zwiększania się udziału właściwych form tylcowych w miarę przejścia od III do V grupy stratygraficznej. Stosunek wydzielonej przez nas grupy I i II może być (oczywiście tylko w obrębie zespołów z ostrzami tylcowymi) wykładnikiem chronologii relatywnej zespołów. Podkreślić przy tym należy, że najniższy poziom jaskini Sakażia, zaliczony do grupy stratygraficznej II, charakteryzował się wyrównanym stosunkiem obu grup zabytków (tj. grupy I i II).

B. Grupa tylczaków charakterystycznych dla stanowisk III grupy stratygraficznej (Sakażia — poziom środkowy, Dewis-chwreli, Dżruczulski nawis), do której należą okazy typu V, tj. zbliżone do ostrzy Châtel Perron oraz „igielkowate” ostrza typu VI. Częściowo do tej grupy należą tylczaki typu VII i VIII występujące ponadto w Mgwimewi, stanowisku, które nie może być datowane w oparciu o kryteria geologiczno-stratygraficzne.

C. Grupa narzędzi występująca w stanowiskach poprzednio wymienionych (m. in. z grupy stratygraficznej III) oraz z grupy stratygraficznej V. Należą tutaj okazy masywnych tylczaków w typie grawetów (IX - X), tylczaki z podstawą ukośnie ściętą (XI) oraz jednozadziorce (XII). Wymienione typy narzędzi wystąpiły w stanowiskach takich jak Sakażia (poziom środkowy), Dżruczulski nawis, Dewis-chwreli i częściowo Mgwimewi oraz Sagwardżile (poziom I górnej sekwencji) i in. Są one reprezentowane też w stanowiskach takich jak Gwardżyłas-kłde poziom XI oraz poziom II. Okazy typów IX-XII są więc łącznikiem typologicznym pomiędzy wyróżnionymi grupami stratygraficznymi.

D. Grupa zbrojników tylcowych, głównie geometrycznych, występująca przede wszystkim w stanowiskach V grupy stratygraficznej. Należą tutaj zbrojniki geometryczne typu XIV, XV, XVII, XX oraz ostrza tylcowe z bogatym retuszem na stronie dolnej (typu XVI). Występują one częściowo jeszcze łącznie z poprzednimi grupami zabytków (np. trójkąty typu XIII — wyłącznie znane z poziomu środkowego Sakażii oraz trójkąty typu XV), w przewadze jednak pojawiają się dopiero w stanowiskach takich jak Gwardżyłas-kłde (poziom I), Sagwardżile (poziom IV górnej sekwencji), Czachati i in.

E. Grupa ubiquistycznych zbrojników z półtylcami (typu XXI - XXIV).

F. Grupa zbrojników z retuszem półpłaskim przykrawędnym na stronie dolnej (XXIII), występująca raczej w stanowiskach III grupy stratygraficznej (Sakażia — poziom środkowy, Sagwardżile — poziom I górnej sekwencji, Kwaczara — poziom III).

⁵⁰ M. D. Gwozdover, *O kulturność...*

Ponadto w różnych inwentarzach, bez specjalnego rozróżnienia, występują rylcowce (typu mikroburin Krukowski) oraz odpowiadające im tylczaki z przelomem rylcowym na wierzchołku. Nie występują one jednak nigdzie w postaci większych serii (ryc. 7:51 - 55).

Zasadnicze znaczenie posiada fakt, że poszczególne typy ostrzy tylcowych nie wykluczają się całkowicie, ale wykazują stopniowe zanikanie i zastępowanie jednych typów przez drugie. Pozwala to na postawienie hipotezy o zasadniczej zgodności form przewodnich w zakaukaskich przemysłach z tylczakami, wskazujących na autochtoniczną ewolucję tego cyklu przemysłów. Prawidłowości w zakresie ewolucji form przewodnich wyrażają się stopniowym wzbogaceniem zróżnicowania typologicznego (przejście od ubiquistycznego zespołu dolnej warstwy Sakażia do bogatego w różne typy ostrzy tylcowych zespołu środkowej warstwy tej groty) oraz zastępowaniem ostrzy zbliżonych do typu Châtelperron (typ V) przez ostrza typu graweckiego (typ IX - X), a następnie przez rozwój zbrojników geometrycznych. Prawidłowości w zakresie ewolucji zespołu tylczaków i innych zbrojników są specyficzne dla górnego paleolitu krajów zakaukaskich, wykazując wyraźną odrębność od ewolucji tych form na Bliskim Wschodzie. W sekwencji atlicko-kebaryjsko-natufijskiej na tym terenie obserwujemy wcześniejsze pojawienie się wiórków tylcowych z podstawą ukośnie ściętą lub z retuszem płaskawym na podstawie ⁵¹; dopiero znacznie później występują ostrza zbliżone do typu Châtelperron (szczególnie w tzw. przemyśle falitańskim z warstwy 3 nawisu III w Jabrud i w Ein Guev w Palestynie) ⁵², prawie równocześnie z masowym wystąpieniem form geometrycznych. Nie wyklucza to oczywiście powiązań pomiędzy tymi obszarami, ograniczając je jednak do kilku epizodów, których znaczenie przedstawię w następnej części tego opracowania.

4. SPECYFICZNE CECHY INNYCH GRUP TYPOLOGICZNYCH. WYROBY Z KOŚCI I ROGU ORAZ ZABYTKI SZTUKI

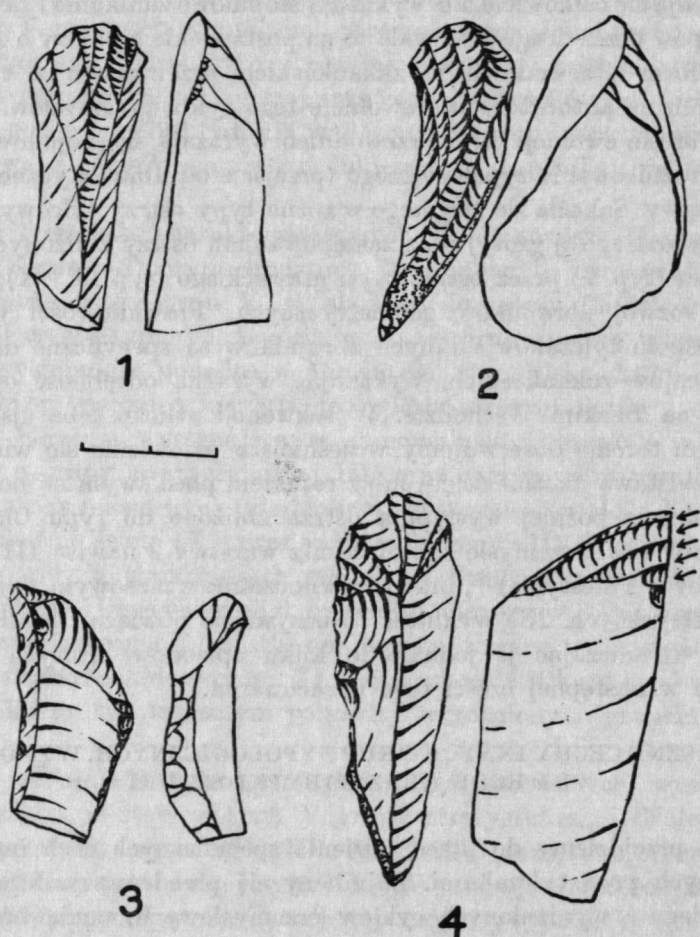
Obecnie przejdziemy do przedstawienia specyficznych cech innych grup typologicznych poza tylczakami. Zajmiemy się przede wszystkim inwentarzami drugiego z wyróżnionych cykli przemysłowych, ponieważ specyfikę pierwszego sygnalizowaliśmy już poprzednio.

Najstarsze inwentarze cyklu przemysłów imeretyjskich z ostrzami i zbrojnikami tylcowymi charakteryzuje duże ubóstwo typologiczne. W dwu reprezentowanych grupach typologicznych, tj. rylcach i drapaczach, występuje ok. 25% drapaczy krótkich obok zwykłych drapaczy wiórowych, oraz przewaga rylców jedynaków.

⁵¹ L. Copeland, J. Wechter, *The stone industry of Abri Bergy (Lebanon)*, „Bulletin of Institute of Archeology - University of London” 1967, s. 15 - 36, tabela 11.

⁵² A. Rust, *Höhlenfunde von Jabrud*, Neumünster 1950.

W późniejszych chronologicznie inwentarzach, związanych z III grupą stratygraficzną, występuje nadal pewien udział drapaczy krótkich (ok. 10% wszystkich drapaczy) oraz pojawiają się dwa specyficzne typy drapaczy, które można określić jako charakterystyczne dla środkowego poziomu Sakażii. Jest to drapacz zwykły wiórowy, z bardzo wąskim, prostkowym drapiskiem,

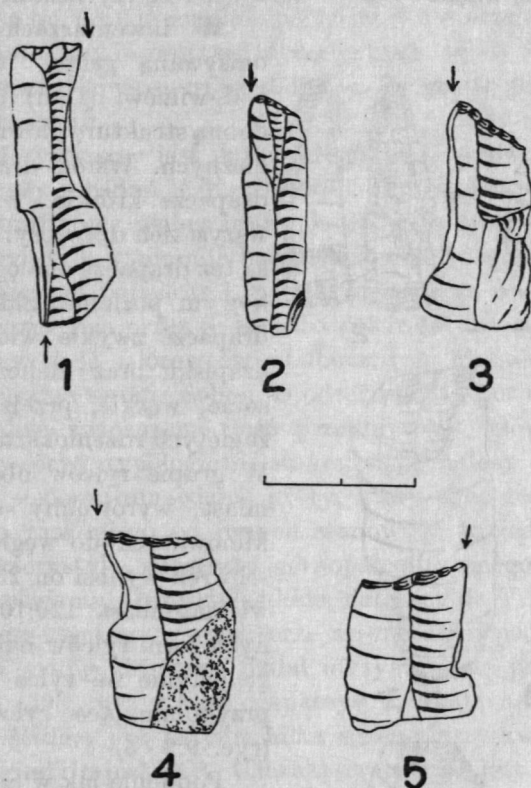

Ryc. 8. Specyficzne typy drapaczy
1 - 3 - Sakażia, poziom środkowy, 4 - Mgwimewi

przeważnie dość stromym oraz drapacz wysoki, łódkowaty, także z bardzo wąskim drapiskiem, przejściowy do rylców zagiętych wielonegatywowych, rdzeniokształtnych (ryc. 8:1 - 3). W grupie rylców charakterystyczna jest przewaga rylców klinowatych nad węglowymi (ich stosunek kształtuje się w cyfrach absolutnych jak 199:112, przy ogólnej liczbie rylców 605). Ze specyficznych typów rylców należy zwrócić uwagę na rylce klinowate wielone-

gatywowe z odbiciami płaskimi na stronie dolnej, rylce węglowe środkowe z długim łuskowiskiem bardzo stromym w rodzaju tyłca oraz nieliczne rylce węglowe drobne, przypominające rylce typu Noailles (ryc. 9:1).

Ryc. 9. Specyficzne formy rylców zbliżonych do typu Noailles

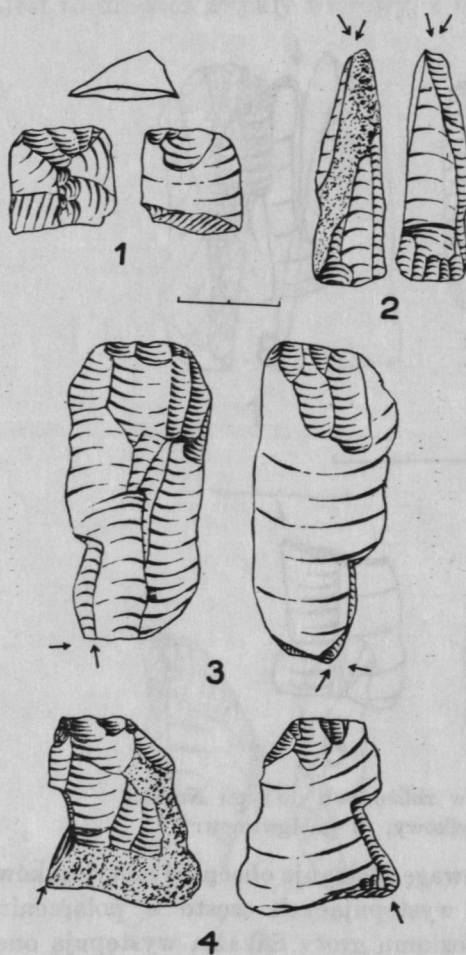
1 – Sakazia, poziom środkowy, 2 – Mgwimewi

W omawianej grupie inwentarzy na uwagę zasługuje obecność półtylczaków zbliżonych do typu kostienkowskiego, występujących często w połączeniu z rylcami. W inwentarzu środkowego poziomu grotu Sakazia występują one jednak w bardzo niewielkiej ilości (ryc. 10:1), przy czym niektóre z nich są rylcami ze ściencieniem podstawy techniką łuszczeniową (ryc. 10:2 - 4), w sposób przypominający uformowanie wierzchołka noży kostienkowskich. Technika łuszczeniowa ściencienia podstawy jest zresztą rozpowszechniona od początku górnego paleolitu na Bliskim Wschodzie (ostrza typu Emireh)⁵³ i na północnym Kaukazie (ostrza z jaskini Taglar w okolicach Baku)⁵⁴.

⁵³ D. Garrod, *The Mugharet-el-Emireh in Lower Galilee - type station of the Emirian Industry*, „The Journal of the Royal Anthropological Institute” t. 88, 1955, s. 141 - 162.

⁵⁴ Badania M. J. Gusejnowa.

W grupie form związanych z tradycją środkowopaleolityczną najliczniejsze są oczywiście narzędzia wnekowe oraz odłupki retuszowane. Występują oprócz nich także zgrzebla i ostrza typu musteroidealnego, mniej jednak liczne (stosunek narzędzi wnekowych do zgrzebel i ostrzy kształtuje się jak 54:7).

Ryc. 10. Specyficzne formy narzędzi z wierzchołkiem uformowanym techniką łuszczeniową

(1-4 — Sakazia, poziom środkowy)

wnekowe i zębate oraz zgrzebla i skrobacze wielorakie. Zgrzebla stanowią jednak ilościowo grupę bardzo nikłą.

Ostatnim inwentarzem w III grupie stratygraficznej jest inwentarz najniższego (XI) poziomu grotu Gwardzylas-kłde. Nie ulega tutaj zmianom struktura grupy drapaczy, gdzie nadal drapacze krótkie stanowią ok. 30% wszyst-

W inwentarzach powiązanych z opisywaną grupą, tj. Dewis-chwreli i Mgwimewi (Dali) obserwujemy podobną strukturę głównych grup typologicznych. Wśród drapaczy występują drapacze krótkie, w ilości 25 - 30% wszystkich drapaczy. Reprezentowane są też drapacze analogiczne jak w środkowym poziomie Sakazia, mianowicie drapacze zwykle wiórowe o wąskim drapisku oraz nieliczne drapacze wysokie, wąskie, przejściowe do rylców zagiętych rdzeniokształtnych (ryc. 8:4). W grupie rylców obserwujemy natomiast wyrównany stosunek rylców klinowatych do węglowych (w Dewis-chwreli wynosi on 23:23, w Mgwimewi natomiast 120:100). Ze specyficznych form rylców należy zwrócić uwagę jedynie na rylce węglowe drobne, przypominające rylce typu Noailles (ryc. 9:2 - 5).

Podobnie jak w Sakazia występują tutaj także półtylczaki z wierzchołkiem uformowanym techniką łuszczeniową oraz rylce z podstawą ścienną techniką łuszczeniową. Narzędzia te są jednak bardzo nieliczne; frekwencja ich kształtuje się poniżej 0,5%.

Analogiczna jak w środkowym poziomie grotu Sakazia jest tutaj struktura grupy narzędzi przeżytkowych, w której reprezentowane są narzędzia

tkich drapaczy. Brak jest jednak drapaczy łódkowatych wąskich typu Sakażia, przejściowych do rylców rdzeniokształtnych zagiętych. Duże zmiany występują w strukturze rylców, gdzie obserwujemy wyraźny wzrost liczby rylców węglowych. Stosunek rylców klinowatych do węglowych kształtuje się jak 1:3. Zanikają też prawie zupełnie półtylczaki z wierzchołkiem huskanym techniką łuszczeniową (w inwentarzu tym jest ich tylko 2 egz.). Zanikają także narzędzia przeżytkowe musteroidalne; z tej grupy reprezentowane są tylko narzędzia wnękowe.

Bardzo charakterystyczny jest poziom X groty Gwardżyłas-klde, którego inwentarz pochodzący z badań S. Krukowskiego trudno zaliczyć do określonej grupy stratygraficznej, wobec braku dokładnego profilu osadów z badań 1914 r. W inwentarzu tym występują bardzo liczne półtylczaki, prawie wyłącznie ze stromo huskanymi półtylcami, pośród których są obecne typowe półtylczaki Rgani, wyróżnione przez S. Krukowskiego. Inwentarz ten charakteryzuje też pewna ilość wiórowców obocznych; niektóre z nich posiadają płaskawy retusz na stronie dolnej. O odrębności X poziomu Gwardżyłas-klde decyduje także zwiększona ilość przekłuwaczy, głównie atypowych. Biorąc pod uwagę cechy typologiczno-statystyczne należy silnie zaakcentować odrębność X poziomu omawianej groty, który choć zespołem form tylcowych nie odbija zasadniczo od innych stanowisk, to jednak ma bardzo specyficzną charakterystykę substratu górnopaleolitycznego.

Inwentarz z I poziomu Gwardżyłas-klde, należący do V grupy stratygraficznej, cechują dalsze zmiany w strukturze wewnętrznej podstawowych grup typologicznych. W grupie drapaczy nadal utrzymuje się podobny wskaźnik drapaczy krótkich (30% wszystkich drapaczy); zanikają natomiast drapacze typu Sakażia (ich śladem jest jedynie kilka egzemplarzy zwykłych drapaczy wiórowych z wąskim drapiskiem). Charakterystyczne jest natomiast pojawienie się drapaczy z łuskaniem na stronie spodniej, m. in. okazów krótkich lub wachlarzowatych z retuszem na stronie spodniej. W grupie rylców nadal ujawnia się tendencja do liczebnego wzrostu grupy rylców węglowych, jeszcze bardziej górującej nad rylcami klinowatymi (stosunek ten wynosi tutaj 2:13). Wśród półtylczaków reprezentowane są zwykle półtylczaki z retuszem stromym na półtylcu (14 egz.), przy zupełnym braku półtylczaków z retuszem łuszczeniowym. Brak także zgrzebel i ostrzy, na miejsce których występują jedynie narzędzia wnękowe i odłupki retuszowane.

Widzimy więc, że w strukturze drapaczy, rylców, półtylczaków oraz narzędzi przeżytkowych występują określone prawidłowości. Odrębne miejsce zajmuje jedynie inwentarz X poziomu groty Gwardżyłas-klde.

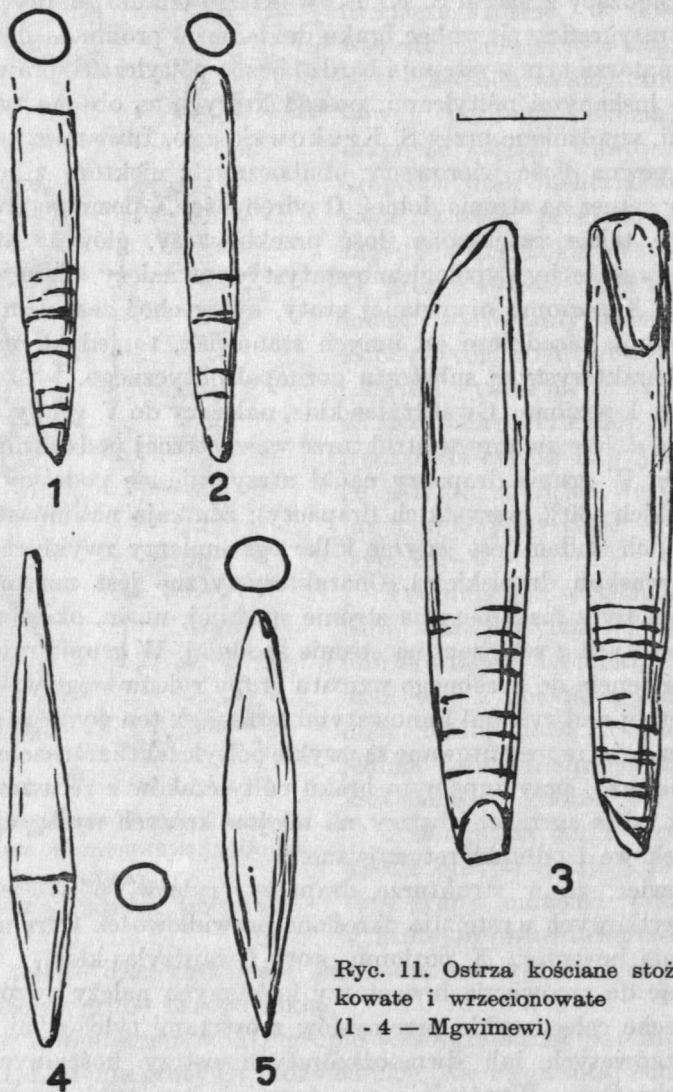
Przechodząc do omówienia inwentarzy kościanych należy zwrócić uwagę na wspólną cechę całego cyklu przemysłów z ostrzami tylcowymi, jaką jest obecność stożkowatych lub dwustożkowatych ostrzy kościanych zawsze o przekroju okrągłym. Wyróżniają one wyraźnie ten cykl przemysłów od

przemysłów bez ostrzy tylcowych, w których występują jedynie spłaszczone ostrza o przekroju soczewkowatym lub owalnym.

Najliczniejszych zespołów kościanych ostrzy dostarczył środkowy poziom grotu Sagwardzile oraz nawis Mgwimewi (Dali).

Można wśród nich wyróżnić następujące typy:

1. Ostrza wydłużone wrzecionowate z podstawą stożkową, niekiedy z poziomymi nacięciami (ryc. 11:1 - 3),
2. Ostrza krótkie wrzecionowate z podstawą stożkową (ryc. 12),

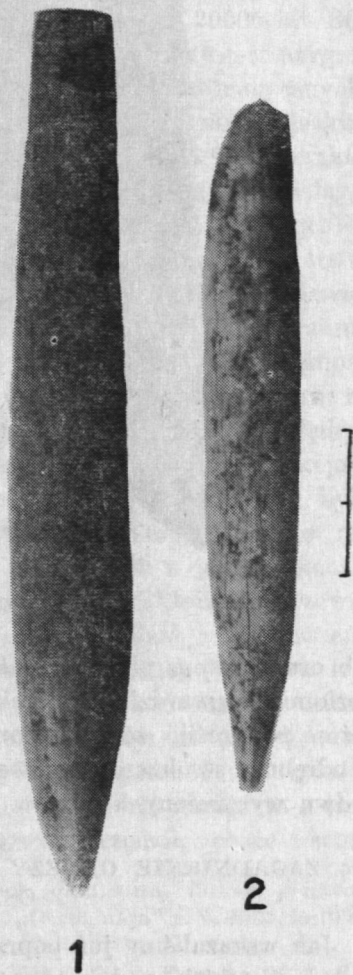
Ryc. 11. Ostrza kościane stożkowe i wrzecionowate
(1 - 4 - Mgwimewi)

3. Ostrza dwustożkowate z podstawą wyraźnie oddzieloną załamaniem od części wierzchołkowej, dłuższej (ryc. 11:4).

4. Ostrza stożkowate krótkie z podstawą jednostronnie ściętą, przypominające okazy przewodnie dla II fazy kultury magdaleńskiej we Francji (ryc. 11:5).

W starszych inwentarzach wymienionym typom ostrzy kościanych towarzyszą jedynie gładziki i przekłuwacze kościane.

Zasadnicza zmiana w inwentarzu wyrobów z kości i rogu następuje dopiero w V grupie stratygraficznej, mianowicie w I poziomie groty Gwardżyłas-kłde. Pojawiają się tutaj harpuny płaskie rogowe z dwoma rzędami zadziorów (ryc. 13) oraz ciosaki rogowe. Z badań D. M. Tuszabramiszwili⁵⁵ pochodzi także wyrób kościany z przewierconym otworem zaliczony przez niego do bâtons de commendement (rys. 13:1). Moim zdaniem jest to raczej rodzaj kościanej motyki; nie posiada on zresztą analogii pośród bâtons percés. Na uwagę zasługuje sposób zdobienia przy pomocy pionowych linii rytych z zakończeniami soczewkowatymi, ułożonych w pasmo poziome. Oprócz tego przedmiotu wystąpiły dwa (jeden w kolekcji S. Krukowskiego i jeden w zbiorach D. M. Tuszabramiszwili) ciosaki rogowe, masywne, jeden z odłamanym obuchem. S. Krukowski przywiązywał duże znaczenie do ciosaka rogowego z Gwardżyłas-kłde, uważając go za prototyp późniejszych siekier⁵⁶. Razem z tym okazem rogowym miał wystąpić w tej jaskini ciosak krzemienisty z ostrzem uformowanym odbocznie. Jedyne egzemplarz zachowany w kolekcji Muzeum Historycznego w Tbilisi, który mógłby odpowiadać opisowi

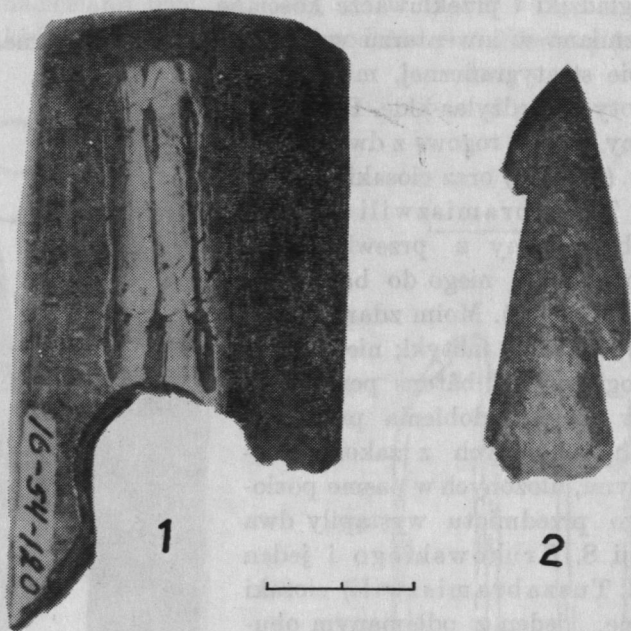
Ryc. 12. Ostrza kościane wrzecionowate
(1,2 — Sakażia, poziom środkowy)

⁵⁵ D. M. Tušabramišvili, *Ostatki paleolityczne...*, tabl. XVI:1.

⁵⁶ S. Krukowski, *Paleolit*, [W]: Prehistoria Ziemi Polskiej, Kraków 1939 - 1948, s. 114 - 116.

Krukowskiego nie może jednak być moim zdaniem zaliczony do ciosaków.

Oprócz zdobionej motyki z górnego poziomu Gwardżyłas-kłde ornamenty ryte i nakłuwane występują na kamiennych płytkach (zapewne wisiorkach) z II poziomu grotu Sagwardżile. Są to małe płytki z miękkiej skały osadowej z przewierconym otworem, zdobione ornamentem rytym w postaci drabinki

Ryc. 13. „Topór” i harpun kościany
(1, 2 — Gwardżyłas-kłde)

lub ornamentem płytkich nakłuć. Oprócz tych przedmiotów wystąpił w II poziomie Sagwardżile wisiorek kamienny bez zdobienia. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że II poziom Sagwardżile przez brak typowych tylczaków i odrębną strukturę typologiczno-statystyczną nawiązuje do pierwszego z dwu wyróżnionych cykli przemysłowych.

5. ZAGADNIENIE GENEZY GÓRNOPALEOLITYCZNYCH PRZEMYSŁÓW Z OSTRZAMI TYLCOWYMI

Jak wskazaliśmy już poprzednio przemysły z ostrzami tylcowymi w krajach kaukaskich, podobnie zresztą jak na Bliskim Wschodzie, są zjawiskiem stosunkowo późnym, pojawiającym się dopiero w drugiej połowie górnego paleolitu. W żadnym z dotychczas znanych przemysłów inicjalnej fazy górnego paleolitu nie zostały wykryte ostrza tylcowe. Dotyczy to zarówno najniższego poziomu grotu Sagwardżile, jak również jaskini Kamiennomostec-

kiej i innych stanowisk datowanych na okres środkowego Würmu. Posiadamy obecnie na czarnomorskim wybrzeżu Kaukazu datę dla pogranicza górnego i środkowego paleolitu 33000 ± 2000 lat BC, która dobrze odpowiada początkom górnego paleolitu na Bliskim Wschodzie. Data ta została uzyskana przez badanie zawartości uranu i toru w pokrywie naciekowej pokrywającej warstwę mustierską w grocie Achsztyrskiej⁵⁷.

Pojawienie się pierwszych ostrzy tyłcowych w formie drobnych zbrojników można wiązać ewentualnie z II grupą stratygraficzną (dolny poziom Sakazia), która może odpowiadać oscylacji datowanej na ok. 20000 lat BC. Data ta jest jednak oparta jedynie na kryteriach sedymentacyjno-stratygraficznych i ogólnym nawiązaniu do europejskiego rytmu zmian klimatycznych. Znacznie pewniejsze jest datowanie górnopaleolitycznego poziomu jaskini Achsztyrskiej na 17600 ± 500 lat BC, przy pomocy radiowęglą⁵⁸. Z punktu widzenia kryteriów sedymentacyjno-stratygraficznych poziom ten zalegał w brunatnym poziomie gliniasto-gruzistym, poniżej głównej fazy grubej sedymentacji gruzistej. Z punktu widzenia podziału przedstawionego na wstępie tej pracy poziom ten należy zaliczyć do III grupy stratygraficznej. Zawierał on bardzo interesujący inwentarz krzemienisty, niestety niezbyt starannie zebrany przez S. N. Zamiatnina⁵⁹, co każe zachować pewną ostrożność w interpretacji charakterystyki statystyczno-typologicznej. Inwentarz ze zbiorów Zamiatnina liczy 72 wyroby, odpowiadające zresztą pod względem występowania poszczególnych grup narzędziowych późniejszym kolekcjom uzyskanym przez E. I. Wiekilową⁶⁰. Niestety kolekcja Wiekilowej była też podana w publikacji bez ścisłego podziału stratygraficznego. Dlatego nie jesteśmy jeszcze w stanie właściwie rozdzielić materiałów z jaskini Achsztyrskiej. Ich łączne potraktowanie jest usprawiedliwione faktem, że przeważająca część zbiorów, według Wiekilowej, miała pochodzić z najniższego przewarstwienia ciemnego w obrębie serii górnopaleolitycznej (warstwa II).

Inwentarz jaskini Achsztyrskiej charakteryzuje się obecnością kilku tylko grup typologicznych⁶¹: przeważają liczebnie drapacze (30,0%), za którymi wymienić należy wiórowce (21,4%). Znacznie mniej jest ryłców (5,7%) i półtyłczaków (5,7%). Nadal dość licznie występują narzędzia z tradycji środkowopaleolitycznej, reprezentowane przez narzędzia zębate i wną-

⁵⁷ V. V. Čerdyncev, I. V. Kazačevskij, E. A. Kuzmina, *Vozrast plejstocenovych karbonatnych formacji po izotopam toria i urana*, „Geochimija” z. 9, 1965, s. 1090, 1091.

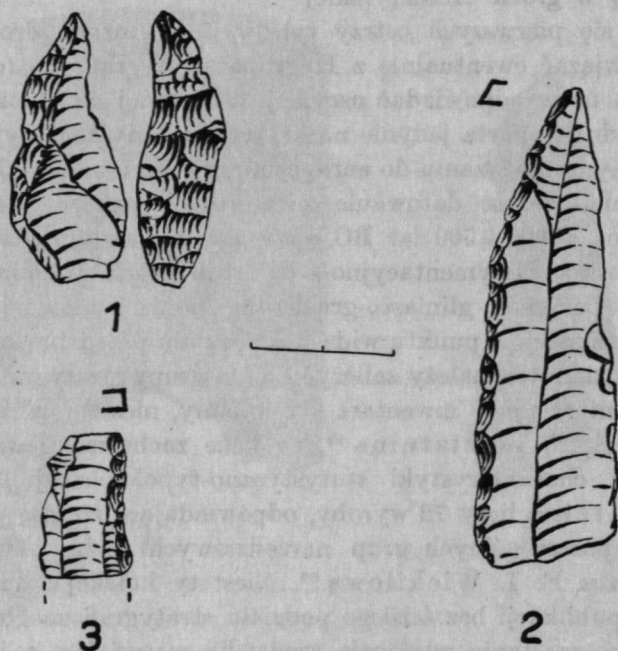
⁵⁸ V. V. Čerdyncev, V. A. Alekseev, N. V. Kind, V. S. Forova, F. S. Zavel'skij, L. D. Suleržickij, I. V. Čurikova, *Radieuglerodnye daty laboratorii Geologičeskogo Instituta AN SSSR*, „Geochimija” z. 13, 1965, s. 473.

⁵⁹ S. N. Zamjatnin, *Paleolitičeskie mestonachozdenija...*

⁶⁰ E. I. Vekilova, M. Z. Paničkina, *Issledovanija Achštyrskoj peščery v 1961 g.*, „Kratkie Soobščeniija Instituta Archeologii” t. 92, 1962, s. 37 - 43, ryc. 8.

⁶¹ Zbiory Muzeum Antropologii i Etnografii w Leningradzie, nr 5580.

kowe, zgrzebła i ostrza typu mustierskiego. Najbardziej charakterystyczna jest obecność ostrzy tylcowych, dużych, masywnych, wykonanych na grubych wiórach lub ich fragmentach. Szczególnie interesujące jest, że ostrza te posiadają zakolony tylec, przypominający ostrza typu Châtelperron (ryc. 14:2). Są przy tym jednak dość prymitywne, grube, co zaznacza się szczegól-

Ryc. 14. Jaskinia Achszyrska: 1 - 3 formy tylcowe (badania S. N. Zamiatnina, zbiory Muzeum Antropologii i Etnografii w Leningradzie)

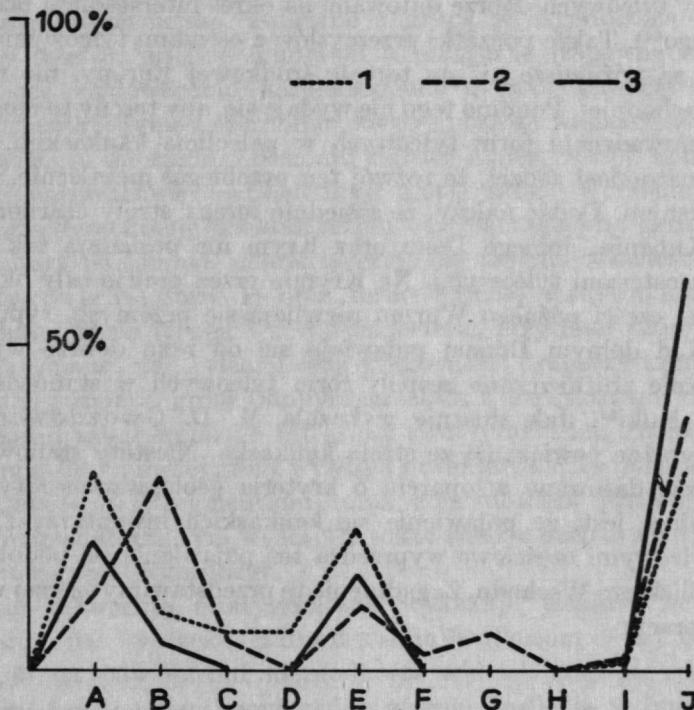
nie w wypadku jednego egzemplarza dość krępego, posiadającego szczególnie szeroki tylec zatępiony dwustronnie (ryc. 14:1). Oprócz tego wystąpił jeden egzemplarz drobnego wiórka tylcowego (ryc. 14:3) z retuszem zatępiającym jednostronnym. Podkreślić należy, że omawiany inwentarz sprawia wrażenie szczególnie prymitywnego, dzięki grubemu półsurowcowi wiórowemu oraz spedolitowaniu krawędzi, tak charakterystycznemu dla niektórych poziomów osadów jaskiniowych ⁶².

Z punktu widzenia charakterystyki statystyczno-typologicznej inwentarz jaskini Achszyrskiej stosunkowo najbardziej nawiązuje do najniższego poziomu groty Sagwardzile (ryc. 15). Obserwujemy jedynie wyraźne zmniejszenie się wskaźnika form przeżytkowych (o ok. 30%), w związku z czym wzrasta udział drapaczy, rylców i wiórowców oraz pojawiają się półtylczaki

⁶² Por. np. W. Chmielewski, *Czy istnieją zespoły dupicko-tajackie?* „Acta Archaeologica Lodziana” t. 17, 1968.

i ostrza tylcowe. Obecność drapaczy krótkich oraz podobny zestaw rylców i wiórowców (m.in. wiórowców zębaty-wnękowych) podkreślają jeszcze możliwość powiązań pomiędzy wczesnogórnopaleolitycznym inwentarzem Sagwardzile, a inwentarzem jaskini Achsztyrskiej.

Z drugiej strony pojawienie się ostrzy tylcowych, które są typologicznymi prekursorami ostrzy typu IV - V, reprezentatywnych dla starszych inwentarzy z ostrzami tylcowymi, świadczyć może, że inwentarz jaskini Achsztyrskiej zajmuje ważne miejsce w ewolucji przemysłów z ostrzami tylcowymi. Można

Ryc. 15. Diagramm frequenzii głównych grup typologicznych
 1 — jaskinia Achsztyrska, 2 — jaskinia Kamiennomostecka,
 3 — jaskinia Sagwardzile, poziom najniższy (oznaczenie grup narzędziowych na ryc. 2).

zaryzykować przypuszczenie, że na terenie Kaukazu ewolucja ta zachodziła na miejscowym podłożu. Jednocześnie data C_{14} dla groty Achsztyrskiej wskazuje na stosunkowo późne wykształcenie się przemysłów z ostrzami tylcowymi na tym terenie. Data ta, w połączeniu z charakterem typologicznym inwentarza wskazuje, że początek III grupy stratygraficznej z jeszcze bogatszym zestawem form tylcowych należy datować nie wcześniej niż na XVII tysiąclecie p.n.e. Wobec tego można przypuszczać, że główna faza tworzenia się osadów krioklastycznych wiąże się na terenie Kaukazu dopiero

z XIII - XIV tysiącleciem p.n.e. Jest to zresztą zgodne z sugestiami, jakie wysunął dla Bliskiego Wschodu R. Solecki na podstawie stratygrafii groty Shani-dar⁶³. Maksymalna faza krioklastyczna wyprzedzała tam bezpośrednio stanowiska datowane na XI tysiąclecie p.n.e.

W tym świetle pojawienie się górnopaleolitycznych przemysłów z ostrzami i zbrojnikami tylcowymi w krajach kaukaskich jest niewątpliwie późniejsze niż na terenie europejskiej części ZSRR, gdzie przypada ono jeszcze na okres Paudorfu (np. stanowisko Puškari I, zawierające typologicznie wczesne formy ostrzy tylcowych dobrze datowane na okres interstadiału briańskiego = paudorfskiego⁶⁴). Także początki przemysłów z ostrzami tylcowymi w krajach kaukaskich są późniejsze niż na terenie środkowej Europy, nie mówiąc już o Europie zachodniej. Pomimo tego nie wydaje się, aby tereny te mogły odegrać rolę we wprowadzeniu form tylcowych w paleolicie kaukaskim.

Należy natomiast sądzić, że rozwój ten przebiegał niezależnie, na podłożu autochtonicznym. Dodać należy, że sąsiednie tereny strefy czarnomorskiej — tj. basen Kubania, dolnego Donu oraz Krym nie posiadają tak wczesnych stanowisk z ostrzami tylcowymi. Na Krymie przez prawie cały okres środkowego i dużej części późnego Würmu rozwijają się przemysły typu oryniakoidalnego. Nad dolnym Donem pojawiają się od razu dobrze wykształcone i typologicznie zróżnicowane zespoły form tylcowych w stanowiskach typu Kamiennej bałki⁶⁵. Jak słusznie wykazała M. D. Gwozdower posiadają one dość wyraźne powiązania ze strefą kaukaską. Niestety stanowiska te nie są dotychczas datowane w oparciu o kryteria geologiczno-stratygraficzne⁶⁶.

Interesujące jest, że pojawienie się kaukaskich inwentarzy z typowymi ostrzami tylcowymi częściowo wyprzedza też pojawienie się podobnych form na terenie Bliskiego Wschodu. Zagadnienia te przedstawimy szerzej w następnej części tej pracy.

6. KONIEC GÓRNEGO PALEOLITU I ZRÓŻNICOWANIE TERYTORIALNE STREFY KAUKASKIEJ

Zróżnicowaniu terytorialnemu paleolitu kaukaskiego specjalną uwagę poświęcił N. O. Bader w całej serii interesujących prac oraz w tezach swojej

⁶³ Por. np. R. S. Solecki, *Prehistory in Shanidar-Valley*, „Science” t. 139, 1963, s. 179 - 193.

⁶⁴ Por. A. A. Veličko, *Geologičeskij vozrast verchnego paleolita centralnych raionov Russkoj Ravniny*, Moskwa 1961, s. 134.

⁶⁵ M. D. Gwozdover, *O kulturnoj...*, s. 100.

⁶⁶ M. D. Gwozdover, *Pozdnepaleolitičeskie pamjatniki Nižnego Dona*, [W]: P. I. Boriskovskij, N. D. Praslov, *Paleolit basejna Dnepra i Priazovja*, Moskwa-Leningrad 1964.

dysertacji kandydackiej⁶⁷. Niestety studia N. O. Badera nie zostały poprzedzone weryfikacją podstaw geochronologicznych i wyszły ze schematyczno-ewolucyjnych założeń periodyzacji S. N. Zamiatnina. Staralem się w tym szkicu wykazać błędne podstawy tej periodyzacji i ustalić ramy chronologiczne górnego paleolitu krajów kaukaskich. W konsekwencji stanowiska charakteryzujące się rozwojem narzędzi geometrycznych, należące do V grupy stratygraficznej, odpowiadać będą dopiero schyłkowemu plejstocenowi, poczynając prawdopodobnie od XI tysiąclecia p.n.e. Na schyłek plejstocenu można wydatować więc najwcześniej wszystkie kaukaskie inwentarze z bogato rozwiniętymi formami geometrycznymi.

Inwentarze wcześniejsze, związane z grupą stratygraficzną III, tj. poprzedzające ostatnie wielkie minimum klimatyczne (zapewne na Kaukazie odpowiadające zlodowaceni karakalskiemu⁶⁸), poza terenem Imeretii są znane dotychczas jedynie z czarnomorskiego wybrzeża Kaukazu. Zaliczamy tu, obok omówionego poprzednio poziomu 2 groty Achsztyrskiej, także poziom G groty Chupynipszachwa (=Chołodnyj grot), który wyraźnie wyprzedza główną fazę sedymentacji krioklastycznej, przypadającej na granicy poziomu W⁶⁹. Inwentarz poziomu G charakteryzuje się jedynie obecnością zwykłych wiórków tylcowych (grupy I) oraz form bardziej masywnych, zbliżonych do typu Châtelperron (grupa V). W tym świetle, przy niewielkiej stosunkowo przewadze drapaczy nad rylcami oraz w obecności drapaczy krótkich, można paralelizować poziom G groty Chupynipszachwa z inwentarzami zakaukaskimi (imeretyjskimi) zaliczonymi do III grupy stratygraficznej. Podkreślić należy, że w poziomie B2 tej samej groty wystąpił inwentarz ze zbrojnikami geometrycznymi (trapezami i segmentami) oraz zdecydowaną przewagą drapaczy krótkich. W inwentarzu tym wystąpiły także płaskie harpuny z dwoma rzędami zadziórów typu krymskiego.

Podobną sekwencję stratygraficzną wykazuje jaskinia Acynska (koło Adleru, także na wybrzeżu czarnomorskim)⁷⁰. Poziom 5 tej groty (leżący bezpośrednio na powierzchni niezgodności oddzielającej go od poziomu 6 z zabytkami mustierskimi) wyprzedza główne nasilenie sedymentacji krioklastycznej (duże gruzowisko w stropie warstwy 5 z głazami o średnicy do 40 cm.). Poziom ten zawierał banalne formy wiórków tylcowych oraz kilka okazów z płaskawym załusaniem na stronie dolnej (jak wyróżniona tutaj grupa VII — ryc. 5). Stosunek ilościowy rylców i drapaczy był wyrównany.

⁶⁷ N. O. Bader, *O sootnošenii verchnepaleolitičeskich kultur Kryma, Kavkaza i Bliźniego Vostoka*, Moskwa 1964, s. 1 - 10; tenże, *Istoriko-kulturnye oblasti verchnepaleolitičeskogo i mezolitičeskogo vremeni v Vostočnom Sredizemnomor'e*, Moskwa 1965, s. 1 - 21.

⁶⁸ Por. np. L. I. Maraušvili, *Celesnoobraznost' peresmotra suščestvująščich predstavlenij o paleogeografičeskich uslovijach lednikovogo vremeni na Kavkaze*, Tbilisi 1956.

⁶⁹ A. N. Solov'ev, *Ob itogach...*, s. 10, tabl. II:10 - 19.

⁷⁰ D. N. Krainov, *Novye mustierskie...*, s. 23, 24.

Powyżej natomiast wystąpiły w poziomie 4a - b okazy jednozadziorców blisko przypominających okazy z Gwardżyłas-klde i poziomom II Kwaczary (ryc. 7 → 8). Poziom ten zawierał jeszcze dość dużo drobnego, ostrokrawędzistego gruzu. Gruz ten zanikał dopiero w gliniastych poziomach 2 - 3, które zawierały zbrojniki segmentoidalne (oprócz zwykłych wiórków tylcowych) i charakteryzowały się zdecydowaną przewagą drapaczy nad rylcami.

Z powyższego można wnioskować, że w całej zachodniej strefie kaukaskiej następuje podobna sekwencja stratygraficzna i podobne tło, na którym rozwijają się przemysły schyłkowopaleolityczne. Różnice bardziej wyraźne wystąpią dopiero w późnej fazie ewolucji przemysłów ze zbrojnikami geometrycznymi, np. pomiędzy jaskinią Barmaksyzy⁷¹ w południowej Gruzji, warstwą B2 grotty Chupynipszachwa (w Abchazji)⁷², VII nawisem Gubskim (nad Kubaniem)⁷³ oraz jaskinią Sosruko w północnym Kaukazie⁷⁴. Niestety bardziej ściśle rozdzielenie chronologiczne tych stanowisk w obecnym stanie wiedzy nie jest możliwe. Wynika to przede wszystkim z małej liczby inwentarzy, rozproszonych na dużym terenie i silnie zróżnicowanych, w niewielkim tylko stopniu pochodzących ze stanowisk wielowarstwowych. Dla ustalenia chronologii relatywnej zespołów można posłużyć się jedynie dwoma warstwami grotty Chupynipszachwa oraz siedmioma poziomami grotty Sosruko. Niestety znaczenie tych sekwencji jest bardzo lokalne. Specjalną trudność sprawia ustalenie granicy holocenu i plejstocenu w osadach jaskiń kaukaskich. Można przypuszczać, że najpóźniejsza sedimentacja gruzowa (grupa stratygraficzna V) odpowiada jeszcze schyłkowi plejstocenu, prawdopodobnie w granicach XI - X tysiąclecia p.n.e. Natomiast sedimentacja poziomów jasnych glin bezgruzowych, jaka występuje w grocie Bermaksyzy, trzeciej warstwie grotty Acynskiej, oraz poziomach 6 - 2 jaskini Sosruko, odpowiada prawdopodobnie okresowi wczesnego holocenu, choć wyznaczenie ściślej granicy pomiędzy plejstocenem i holocenem nie jest tutaj możliwe. Zespoły te zaliczamy do VI grupy stratygraficznej. Używanie określenia mezolit w odniesieniu do tych przemysłów musi być bardzo ostrożne, szczególnie że nie wiemy dokładnie jak długo rozwijały się one w strefie kaukaskiej. Występowanie tego typu inwentarzy w poziomach glebowych (poziom drugi grotty Acynskiej, ewentualnie I poziom Sosruko) może świadczyć, że dotrwały one do początku optimum holocenijskiego. Nie znamy natomiast ich stosunku do „protoneolitycznych” inwentarzy kamiennych typu Odiszi, być może współczesnych z neolitem na Bliskim Wschodzie. Brak dat radiowęglowych uniemożliwia zupełnie rozwiązanie tych problemów⁷⁵.

⁷¹ M. K. Gabunia, *Paleolityczne szczątki...*, ryc. II; V.

⁷² A. N. Solov'ev, *Ob itogach...*, tabl. III.

⁷³ A. A. Formozov, *Kamennyj vek...*, ryc. 20.

⁷⁴ S. N. Zamjatnin, P. G. Akritas, *Raskopki grota Sosruko...*

⁷⁵ A. N. Kalandadze, *Ostatki mezolitičeskoj i neolitičeskoj kultur v Gruzii*, „Iz-

Jeszcze bardziej skomplikowana sytuacja panuje w strefie wschodniokaukaskiej i na wybrzeżu kaspijskim. Mała liczba stanowisk i zupełny brak danych sedymentacyjno-stratygraficznych uniemożliwia datowanie górnego paleolitu w tej strefie. Dotyczy to także wielopoziomowego stanowiska w grocie Czoch w Dagestanie⁷⁶. Najniższy poziom górnopaleolityczny (5) w tej jaskini posiadał już zróżnicowany i liczny zespół form geometrycznych, wśród których na pierwszym miejscu znajdowały się trójkąty asymetryczne (14 egz.), na drugim zaś formy segmentoidalne (13 egz.) oprócz licznych zwykłych wiórków tyłcowych (ok. 30 egz.). Występowała już w tej warstwie wyraźna przewaga drapaczy nad rylcami (155 : 36 egz.). Ilość form geometrycznych ogromnie wzrasta w warstwie następnej (4), gdzie pojawiają się specyficzne półtyłcowe ostrza typu Czoch, tj. drobne półtyłczaki z podstawą ścienioną techniką łuszczeniową. Prócz tego wyraźnie wzbogaca się zespół zbrojników, m. in. o różne formy trapezów. Te same tendencje, jeszcze silniej wyrażone, obserwujemy w poziomie 3 groty Czoch.

Stanowisko w jaskini Czoch wskazuje nam na istnienie jeszcze jednego wariantu zróżnicowania końcowego paleolitu kaukaskiego. Niestety jego podłoże i ściśle ramy chronologiczne nie są jeszcze znane.

---

vestija Instituta Jazyka, Istorii i Materialnoi kultury Gruzinskogo Filiala AN SSSR” z. 3, t. 4, 1939.

⁷⁶ V. G. Kotovič, *Kamennyj vek...*, s. 100—177.

Inwentarze bez form tylcowych (cykl I)

Nr typu	Nazwa typu	Sagwardzile poziom najniższy	Samerecheli-kłde (Muz. Hist. Gruzji Tbilisi)	Sakażia poziom najwyższy zbiory MAE nr 5254(1-867)
1	2	3	4	5
A1	Drapacz wiórowy	8	22	22
A2	Drapacz wiórowy atypowy	8	25	40
A3	Drapacz na wiórowcu jednobocznym	1	1	17
A4	Drapacz na wiórowcu obubocznym	—	6	2
A5	Drapacz wachlarzowaty	—	—	9
A6	Drapacz odlupkowy	3	4	5
A7	Drapacz krążkowaty	—	—	1
A8	Drapacz ostrołukowy	—	1	1
A9	Drapacz na wiórowcu oryniackim	—	1	—
A11	Drapacz typu Caminade	—	1	—
A12	Drapacz łódkowaty	—	14	—
A14	Drapacz pyskowaty	—	4	—
A18	Drapacz podkrążkowaty i wiórowy krótki	8	—	41
A19	Drapacz podwójny	—	5	7
A21	Drapacz wysoki atypowy	—	2	9
	Drapacze łącznie	20 18,69	86 46,48	154 47,09
B1	Rylec klinowaty środkowy	—	14	4
B2	Rylec klinowaty zboczony	—	7	1
B3	Rylec klinowaty boczny	—	1	1
B4	Rylec łamaniec	2	3	1
B5	Rylec klinowaty zwielokrotniony	—	5	—
B6	Rylec jedynak	1	9	3
B7	Rylec węglowy boczny z łuskowiskiem prostym	—	2	3
B8	Rylec węglowy z łuskowiskiem ukośnym	1	2	3
B9	Rylec węglowy z łuskowiskiem wklęsłym	—	1	3
B10	Rylec węglowy środkowy	1	3	—
B11	Rylec przechyły	—	1	—
B12	Rylec węglowy zwielokrotniony	—	1	—
B13	Rylec rdzeniokształtny	—	1	6
B14	Rylec wielokrotny mieszany	—	2	1
B15	Rylec zagięty	—	14	—
B18	Rylec płaski	—	3	—
B19	Rylec piramidalny	—	1	—
	Rylce łącznie	5 4,67	70 38,91	26 7,95

1	2	3	4	5
C1	Półtylczak poprzeczny	—	3	14
C3	Półtylczak wklęsły	—	1	1
C4	Półtylczak podwójny	—	1	—
C6	Półtylczak Kostienki	—	3	—
	Półtylczaki łącznie	—	8 4,32	15 4,58
E1	Wiórowiec jednoboczny	—	6	48
E2	Wiórowiec obuboczny	4	—	7
E5	Wiórowiec okółkowy	4	—	—
E6	Lame appointée	2	—	—
E8	Wiórowiec z retuszem zębato-wnęko- wym	4	4	—
	Wiórowce łącznie	14 13,08	10 5,40	55 16,81
G3	Wiertnik	—	1	—
	Przekłuwacze łącznie	—	1 0,54	—
H1	Drapacz + rylec	—	5	—
	Narzędzia kombinowane łącznie	—	5 2,70	—
I7	Wiórki Dufour i podobne	—	—	77
	Zbrojniki łącznie	—	—	77 23,54
J2	Narzędzia wnątkowe	—	3	—
J5	Zgrzebło	23	—	—
J6	Ostrzak	42	—	—
J9	Odlupek retuszowany	3	—	—
	Narzędzi przeżytkowych łącznie	68 62,96	3 1,62	—
	Razem	107	185	327

I		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
A	Drapacze łącznie %	17 (29,82)	734 (36,64)	175 (51,62)	650 (52,75)	16 (18,18)	60 (21,73)	124 (40,00)	7	2	3
B1	Rylec klinowaty środkowy		155	13	78		1			1	
B2	Rylec klinowaty zboczony		18	4	8			1			
B3	Rylec klinowaty boczny		27	6	34			1			
B4	Rylec łamaniec		65	11	42		2	5		1	1
B5	Rylec klinowaty wielokrotny		27	4	12			2			
B6	Rylec jedynak	3	102	7	52						
B7	Rylec węglowy boczny z łuskowiskiem prostym		14	1	6			3	1		
B8	z łuskowiskiem ukosnym		51	9	17		1	2			
B9	z łuskowiskiem wkłęstym	2	47	7	61		2	7			
B10	Rylec węglowy środkowy		27	1	12					1	
B11	Rylec przechyły	4									
B12	Rylec węglowy wielokrotny		14	1	4		1	1			
B13	Rylec rdzeniokształtny	6	28	4	10		1	2			
B14	Rylec wielokrotny mieszany		15	2	12		3	1	1		
B15	Rylec zagięty		14	3	1	1		1			
B16	Rylec Noailles		5	1	2						
B18	Rylec płaski		2	1	4						
B19	Rylec piramidalny		1		2						
B	Rylce łącznie %	11 (19,29)	616 (30,75)	75 (22,12)	357 (28,97)	1 (1,13)	11 (3,98)	27 (8,70)	3	3	1
C1	Półtylczak poprzeczny		8	1	6				1		3
C2	Półtylczak ukośny	1	20	4	1	2	12	9	1		
C3	Półtylczak wkłęsły		3	3	1	1		11	1		1
C4	Półtylczak podwójny		1	2							
C6	Półtylczak typu Kostienki		5				2				

I		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
C7	Półtylczak esowaty							2		1	
C8	Półtylczak wypukły						6	1	1		
C	Półtylczaki razem	1	37	10	8	3	20	29	4	1	4
	%	(1,75)	(1,84)	(2,94)	(0,64)	(3,40)	(7,24)	(9,35)			
D	Ostrza tylcowe łącznie		202	10	26	59	18	22			
	%		(10,08)	(2,94)	(2,11)	(67,04)	(6,53)	(7,09)			
E1	Wiórowiec jednoboczny		1			1	3				
E8	Wiórowiec z retuszem zębatym		14						7	3	
E6	Wiórowiec appointé								1		
E	Wiórowce łącznie		15			1	3		8	3	
	%		(0,74)		(0,08)	(1,13)	(1,08)				
G1	Przekłuwacz		6					2			
G2	Przekłuwacz atypowy		11	2	6			4	2	2	1
G3	Wiertnik							2			
G4	Mikroprzekłuwacz		5		8				1		1
G6	Przekłuwacz na wiórze		2							1	
G	Przekłuwacze łącznie		14	3	14			8	3	3	2
	%		(0,69)	(0,88)	(1,13)			(2,58)			
H1	Drapacz + rylec		59		22	1	2	1			
H2	Drapacz + półtylczak		14	1	11		4				
H3	Rylec + półtylczak		6	1	1						
H5	Przekłuwacz + drapacz		1	2							
H6	Przekłuwacz + rylec		1								
H	Narzędzia kombinowane łącznie		81	4	34	1	6	1			

I		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
I	Zbrojniki łącznie	28 (49,13)	215 (10,73)	59 (17,40)	136 (11,03)	2 (2,26)	138 (50,00)	76 (24,51)	7		72
	% -										
J2	Narzędzia wnąkowe	54	2			1	16	7	2	2	
J3	Narzędzia zębate	2			1	1		4	9		
J4	Łuszczeń							1			
J5	Zgrzebło	5	1		2	1		1	2		
J6	Ostrzak	5									
J7	Skrobacz wieloraki	2							1		1
J8	Raclette	4							1		1
J9	Odhupek retuszowany	17									
J	Narzędzia przeżytkowe łącznie	89 (4,44)	3	3 (0,88)	6 (0,48)	2 (5,68)	4 (7,24)	10 (7,41)	15	2	3
	%										
	Razem narzędzi	57	2003	339	1232	88	276	310	47	29	85

Janusz K. Kozłowski

LE PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR EN TRANSCAUCASIE ET EN PROCHE-ORIENT IIe PARTIE. SUBDIVISION DU PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR EN TRANSCAUCASIE OCCIDENTALE

Résumé

Partant de l'analyse, précédemment effectuée, de la stratigraphie des sédiments de grotte sur le territoire de la Géorgie, on a distingué cinq groupes stratigraphiques de gisements du Paléolithique supérieur. Ce sont:

I. Outillages qui apparaissent dans les argiles recouvertes de trois séries de sédiments cryoclastiques (niveau inférieur de la grotte Sagvardjile),

II. Outillages qui apparaissent dans les niveaux soit argileux, soit d'argile mêlée d'éboulis, recouverts de deux séries de sédiments cryoclastiques (grotte Samertskhlekde, ainsi que, probablement, le niveau inférieur de Sakajia),

III. Outillages qui apparaissent dans les sédiments d'argile mêlée d'éboulis avant le maximum de la sédimentation d'éboulis, cryoclastique (niveau moyen de Sakajia, niveau le plus ancien de la série supérieure de Sagvardjile, niveau inférieur de Gvardjilas-klde, Tschakhati et autres),

IV. Outillages qui apparaissent dans les niveaux argileux ou dans les nappes stalagmitiques après la phase principale cryoclastique, mais avant la fin de la sédimentation pléistocène (IIe niveau de la série supérieure de Sagvardjile, grotte Samgle, niveau supérieur de Sakajia).

V. Outillages qui apparaissent dans les sommets des sédiments d'éboulis sec, immédiatement au-dessous de l'humus holocène (IVe niveau Sagvardjile, niveau le plus récent de Gvardjilas-klde, niveau le plus récent à Tschakhati).

Les recherches sur la structure statistique et typologique des outillages examinés indiquent qu'il y a un hiatus manifeste sur le plan de chronologie et d'industrie entre, d'un côté, l'ancienne phase du Paléolithique supérieur (grotte Sagvardjile, niveau le plus ancien) du premier groupe stratigraphique, et de l'autre côté, les gisements plus récents du Paléolithique supérieur (les IIe à V^e groupes stratigraphiques qui embrassent la récente et finale partie de la dernière glaciation).

Parmi les industries récentes du Paléolithique supérieur, on a distingué deux cycles évolutifs: l'un représenté par les gisements dépourvus de lamelles à dos (Samertskhlekde, niveau le plus ancien de la grotte Sakajia, IIe niveau Sagvardjile, grotte Dzoudzouana), et l'autre, par les gisements avec lamelles à dos et microlithes géométriques qui forment la civilisation classique de l'Imérétie. Les recherches faites sur les lames et lamelles à dos prouvent que les ensembles les plus anciens de ces outils contiennent non seulement d'ordinaires lamelles à dos, mais aussi des lames massives à dos courbé (ressemblantes aux pointes Châtelperron), ainsi que des pointes dans le genre de microgravettes (niveau moyen Sakajia, abri de Djroutchoula, grotte Devis-khvreli et autres).

Ensuite vient le développement d'un ensemble de pointes type La Gravette, de lamelles à base tronquée oblique et de pointes à cran, ensemble distinctif des gisements récents, du type de la couche inférieure Gvardjilas-klde et, peut-être, Mgvimevi. Le groupe le plus récent des gisements avec des armatures à dos se distingue par l'augmentation du nombre des lamelles à dos à base amincie, et de celui des microlithes géométriques (triangles, trapèzes) qui se montrent dans le niveau supérieur de Gvardjilas-klde et dans les niveaux les plus récents de Sagvardjile.

L'auteur affecte tout un chapitre à l'analyse du problème de la genèse des industries avec pointes à dos. Il indique que l'ensemble des pointes à dos qui se trouve au Caucase, dans la grotte Akhchtir, au littoral de la mer Noire, est le plus primitif des ensembles de ce genre; il date par radiocarbone de XVIII mille ans BC. Dans cet outillage apparaissent des pointes atypiques Châtelperron qui, probablement, ont servi de prototype aux anciennes, transcaucasiennes pointes à dos.

Dans le dernier chapitre l'auteur analyse le déclin du Paléolithique sur le territoire du Caucase et de la Transcaucasie, où l'on observe une différenciation territoriale fort marquée. Sur ces territoires, tous les gisements du Paléolithique final montrent un caractère commun qui consiste en un développement somptueux des microlithes géométriques et des lamelles à dos. Sur un substratum analogue se forment des industries territorialement différenciées, distinctives de la zone littorale de la mer Noire: Abchasia (niveau B2 de la grotte Khoupynipschakchva), Géorgie (grotte Bramksise), bassin Kubania (abri Goubssky), Caucase du nord (grotte Sosrouko, grotte Tch'kh et autres).

La partie suivante de cette étude aura pour tâche de comparer les lamelles à dos ainsi que les microlithes géométriques provenant de la Transcaucasie, avec les outils analogues du Proche-Orient.